

FIRAT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Journal of Social Sciences

p-ISSN:1300-9702 e-ISSN: 2149-3243

Sürgün ve İskân Arasında Bir Osmanlı Limanı: 1864 Büyük Kafkas Göçünde Samsun'daki Durum ve Kriz Yönetimi

An Ottoman Port Between Exile and Resettlement: The Situation and Crisis Management in Samsun During the Great Caucasus Migration of 1864

Özgür YILMAZ¹

¹Prof. Dr., Samsun Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun/Türkiye, ozgur.yilmaz@samsun.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1970-2315

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received:
25.03.2025

Kabul/Accepted:
08.04.2026

DOI:

10.18069/firatsbed.1665349

Anahtar Kelimeler

Rusya, Osmanlı Devleti,
1864 Kafkas Göçü,
Çerkesler, Samsun.

Keywords

Russia, Ottoman Empire,
1864 Caucasian Migration,
Circassians, Samsun.

ÖZ

1864 yılında Rusların, Kafkasya'daki direnişi kırarak burada yer alan halkları zorla sürgün etmesi ile başlayan kitlesel göç her bakımdan büyük dramların yaşanmasına neden oldu. Ruslara karşı uzun ve yorucu bir bağımsızlık mücadelesinden yenik çıkan Kafkasyalılar bu kez de vatanlarından sürgün edilmenin zorluklarıyla yüzleşmek zorunda kaldı. Kafkasyalılar açısından vatanlarından ayrılmaları ve Osmanlı ülkesine sığınmaları arasında geçen süreç bir o kadar yıkıcı ve ölümcül olmuştur. Diğer taraftan yüzbinlerce Kafkasyalının vatanlarını terk ederek Osmanlı Devleti'ne sığınması devleti daha öncekilerle mukayese edilmeyecek bir insan seli ile karşı karşıya bıraktı. Göçmenlerin hareket noktasına yakın olmaları nedeniyle Trabzon ve Samsun limanları göçmenlerin Osmanlı topraklarına giriş yaptıkları ana limanlar oldu. Ancak çok sayıda göçmenin yeterli imkânlar ile donatılmayan bu limanlara yığılmaları hem kendileri hem de yerli halk için çok ciddi sorunları da beraberinde getirdi. Yaklaşık bir yılı aşan bu zorlu göç sürecinde yaşananları ve sürecin nasıl idare edildiğini Trabzon ve Samsun özelinde dönemin kaynakları üzerinden ayrıntılarıyla incelemek mümkündür.

ABSTRACT

The mass exodus that began in 1864 when the Russians crushed the resistance in the Caucasus and forcibly deported the peoples living there led to great tragedy in every respect. Having emerged defeated from a long and exhausting struggle for independence against the Russians, the Caucasians now had to face the hardships of being exiled from their homeland. The process of leaving their homeland and seeking refuge in the Ottoman Empire was equally devastating and deadly for the Caucasians. On the other hand, the exodus of hundreds of thousands of Caucasians leaving their homeland and seeking refuge in the Ottoman Empire confronted the state with a human tide unprecedented in comparison to previous events. Trabzon and Samsun ports became the main ports of entry for migrants into Ottoman territory due to their proximity to the migrants' point of departure. However, the mass influx of migrants into these ports, which lacked adequate facilities, brought with it very serious problems for both the migrants themselves and the local population. It is possible to examine in detail the events that took place during this arduous migration process, which lasted over a year, and how the process was managed, specifically in Trabzon and Samsun, through the sources of the period.

Atıf/Citation: Yılmaz, Ö. (2026). Sürgün ve İskân Arasında Bir Osmanlı Limanı: 1864 Büyük Kafkas Göçünde Samsun'daki Durum ve Kriz Yönetimi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 36, 2, 881-897.

Sorumlu yazar/Corresponding author: Özgür YILMAZ, ozgur.yilmaz@samsun.edu.tr

1. Giriş

Kafkasya'dan Anadolu'ya yapılan büyük ve kitlesel göçler uzun bir süre Türkiye'deki kamuoyunda Kuzey Kafkasya kökenliler ve göç konusu ile ilgilenenler dışında yeterince bilinmeyen bir konu olarak kalmıştır. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren göç süreçleriyle ilgili çalışmalar 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Balkan Savaşları ve takip eden dönemlerdeki göç hareketlerine odaklanma eğiliminde olmuştur. Ancak bu eğilim, Türkiye'deki akademik çevrelerde, 90'lı yıllarda doğrudan 19. yüzyıldaki diğer göçlere odaklanan çalışmaların icra edilmesiyle değişmeye başlamış; bu göç sürecinde, "1864 Kafkas Göçü", "Çerkes Sürgünü" veya "Çerkes Göçü" olarak bilinen kitlesel göç de tarih yazımında yavaş yavaş yerini almaya başlamıştır (Hacısalihioğlu, 2014: 25-44). 1864 Kafkas Göçü ve sonrasını konu edinen çalışmalar genellikle göçlerin başlaması ve iskân süreci gibi konulara odaklanmış durumdadır. Çalışmaların büyük bir kısmı göçmenlerin belirli bir bölgeye iskân süreçlerini ele alan yerel odaklı bir perspektifle ele alınmıştır. Konuyla ilgili en ayrıntılı verilerin resmi Osmanlı evraklarından elde edildiği görülmektedir. Bu bakımdan, Trabzon ve Samsun özelinde göç süreci ile ilgili olarak resmi Osmanlı yazışmalarının göç sürecini idare edecek kurumsallaşma kapsamında taşraya memurlar gönderilmesi, göçten kaynaklı sorunlara ilişkin yerel idarecilerin şikayetleri, göçmenlerin iskân mahallerine nakilleri için vapur talebi, başta peksimet olmak üzere çadır ve elbise olmak üzere göçmenlerin ihtiyaçları, hastalarına bakmak üzere tabip gönderilmesi, harcamaları karşılamak üzere para talepleri gibi hususlar üzerinde yoğunlaştığı görülebilir.

Göçmenlerin Osmanlı limanlarında karşılaştıkları sorunlara ilişkin olarak en ayrıntılı bilgiler, bu dönemde göçmenlerin karaya çıktığı Trabzon ve Samsun özelinde ayrıntılı olarak tespit edilebilmektedir. Göçmenlerin bu limanlarına gelişleri nasıldı, limanlarda hangi koşullar altında bekletilmişlerdi ve bu kriz sürecinde ne tür bir yönetim anlayışı belirlenmişti? sorularına cevap verebilmek için göçmenlerin bu geçiş dönemindeki koşullarına odaklanmak, bunun için de Osmanlı topraklarındaki ilk duraklarını dikkate alarak değerlendirmeler yapmak gerekmektedir. Bu koşulların Osmanlı resmi yazışmaları yanında limanlarda görevli konsolosların raporlarından, Osmanlı sıhhiye idaresinde görevli hekimlerin tespitlerinden ve dönemin tanıklarının anlatılarından izlenmesi sürgün ile iskân süreci arasında kalan ve göçten kaynaklanan dramın en yüksek olduğu "geçici iskân" dönemiyle ilgili resmin daha geniş bir açıdan anlaşılmasına imkân tanımaktadır. Zira buralarda, göç sürecini yönetmek amacıyla görev yapan Osmanlı yetkililerinin varlığı yanında, şehirde bulunan İngiliz, Fransız, İtalyan ve Rus konsolosların gelişmeler hakkındaki düzenli raporları; sürgün ve göçün üçüncü önemli dönemi olan bu limanlardaki durumuna dair ayrıntılı bilgilere ulaşmamızı sağlamaktadır. Çünkü 1864 Büyük Kafkas Göçü ile sonuçlanan Rusya'nın Kafkasya'daki hâkimiyet süreci, bir dereceye kadar dâhili bir mesele iken; vatanlarından sökülen göçmenlerin büyük kitleler halinde Osmanlı limanlarına sığınmasıyla birlikte, uluslararası camianın da ilgilendiği bir konu olmaya başlamıştır. Böylece, göç sadece muhatabı olan Osmanlı yetkililerinin değil, önemli limanlarda yerleşik olan konsolosların da dikkate takip ettikleri bir konu olmuştur. 1864 Büyük Çerkes Göçü'ne dair şimdiye kadar daha çok yayınlanmış İngiliz diplomatik ve konsolosluk belgeleri kullanılmıştır (Şaşmaz, 1999: 331-366; Çiçek, 2009: 57-88; McCarty, 1998:32-44; Köse-Lokmacı, 2018: 407-722). Ancak bu süreç, limanlarda görev yapan diğer ülkelerin temsilcilerinin raporlarından da biraz daha ayrıntılı olarak incelenebilecek durumdadır. Bu bağlamda, Fransa ve İtalya'nın Trabzon ve Samsun'daki temsilcilerinin yazdıkları resmi raporlar ve göç sürecini yönetmekle görevli yabancı hekimlerin çalışmaları ile ilgili verdikleri bilgiler, bu limanlarda yaşananlar hakkında oldukça dikkat çekici ayrıntılar sunmaktadır. Bu bağlamda bu çalışma, Kafkasyalıların sürgününe giden süreci ele aldıktan sonra, konsolosların, yabancı hekimlerin ve Osmanlı yetkililerinin göç sürecine dair yazmış oldukları raporlardan hareketle, 1864 Kafkas Göçünün "geçici iskân dönemi" olarak ifade edilen evresinde Osmanlı topraklarına giriş yaptıkları önemli limanlardan biri olan Samsun'daki durumlarına odaklanmakta ve göçten kaynaklanan krizin yetkililer tarafından nasıl idare edildiğine dair değerlendirmeler yapmayı amaçlamaktadır. Bu nedenle çalışma yeni bir evreyi ifade eden ve koşulların ve bundan kaynaklı sorunların oldukça farklı bir yönde değiştiği "daimi iskan" dönemi öncesindeki ara döneme odaklanarak mevcut literatüre katkı yapmayı amaçlamaktadır.

2. Rusya'nın Kafkasya Siyaseti ve Sürgüne Giden Süreç

Çar I. Petro döneminde kesin olarak şekillenen Kafkasya'ya yönelik Rus yayılcı siyaseti, 18. yüzyılın ilk yarısında Dağıstan'ı aşarak Bakü'ye kadar uzanmış ve bölgeyle ilk temasını bu şekilde gerçekleştirmiştir (Yüksel, 1988: 25-33; Gökçe, 1979: 33-34). Rusya'nın 1783'te Kırım'ı tamamen ilhak etmesi, Kafkasya'nın

ilhakı için bir başka önemli adımı oluştururken, Rus hâkimiyeti ve bölgeye yerleşme politikası Müslümanların Kırım'dan göç etme sürecini de başlattı. Daha 1772'de başlayan bu göç sürecinde göçmenlerin sayısı sürekli olarak arttı (Saydam, 1997: 29-36; Pinson, 1972:37-55; Pinson, 1973-74: 101-114). Rusya, Kırım'dan sonra Kuzey Kafkasya'ya yönelik olarak uzun vadeli bir işgal ve yerleşme politikası uygulamaya başladı. 1830'larda Kuban'ın doğusunda Rus hâkimiyetinin tamamlanması ve bunun Gürcistan'a kadar uzatılması Kuzeybatı Kafkasya'nın da çok geçmeden aynı akıbeti yaşayacağına işaret etmekteydi. Ayrıca, Rusya'nın İran ile yaptığı savaşlardan galibiyetle ayrılması, hakimiyet alanını Kafkasların güneyine doğru genişletme fırsatını da beraberinde getirdi. 19. yüzyılın başlarında Rusların Gürcistan'da tam bir egemenlik kurmalarının yanı sıra, İran'ın önce Gülistan (1813), arkasından da Türkmençay (1828) Antlaşmaları ile Aras Nehri'nin kuzeyindeki egemenlik haklarından vazgeçmesi, Kafkasya'nın kaderi açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Osmanlı tarafında ise 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlıların Kafkas kıyılarındaki hâkimiyetini daha da zayıflatmış ve gelecekteki Rus ilerleyişinin önünde artık bir engelin kalmadığını açık bir şekilde ortaya koymuştur (Saydam, 1997: 42-43). Öyle ki, Osmanlı Devleti'nin yenilgisi ile sonuçlanan 1828-1829 savaşından sonra ise Bâbüali, Edirne Antlaşması ile Kafkasya'daki hâkimiyet haklarını tamamen kaybettiğini kabul etmek zorunda kalmıştır (Aydın, 2008:200-236). Fakat Rusların Kafkasya'daki siyasetleri için asıl önemli dönüm noktası, Kırım Savaşı sonrasında olmuştur. Savaş sürecinde Osmanlı-İngiliz ve Fransız ittifakı, uzun zamandan beri Ruslara karşı direnen Kafkasya halkları arasında Kafkasya'nın geleceği için umut vaat etse de ne Batı ne de Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki Rus hâkimiyetini engellemeye yönelik aktif bir desteği ortaya çıkmamıştır (Çiçek, 2009: 64). Zira, Çerkesler savaş süresince müttefiklerin askeri ve stratejik çıkarları doğrultusunda savaşa girmeye sıcak bakmamıştı. Paris Barış Konferansı'nda ise Kafkasya ve Çerkeslerin durumu da gündeme gelmiş; İngiltere ve Osmanlı Devleti tarafından, Rusya'nın güneye inmesine engel olacak tampon bir Çerkes Devleti'nin kurulması önerilmişse de bu öneri Fransa ve Rusya tarafından kabul edilmemiştir (Urhan, 2021: 995). Yine de savaş sonrasında İngiltere ve Osmanlı Devleti, Kafkasya'da Rusya aleyhine faaliyetlerde bulunmaya devam etmiştir. Bu nedenle Rusların Kafkasya'ya yönelik siyaseti giderek daha da sert bir hal almaya başlamıştır (Kasumov-Kasumov, 1995: 199-213).

Yeni Çar II. Alexandr, Kafkasya'da Rus yönetimine karşı olan başkaldırı hareketlerini bastırmak için 1856'dan itibaren Kafkasya'da üç aşamalı yeni bir plan devreye sokmuştur. Öncelikli olarak, mevcut harekât planlarında değişiklik yapılmış ve ardından yerel halkın hayati ihtiyaçlarının kesilerek engellenmesi ve daha şiddetli bir baskı politikası benimsenmiştir (Azova, 2015:88-89). Bu yaklaşım sayesinde öncelikle Dağıstan ve Çeçenistan geniş çaplı bir kuşatma altına alınmış, bölgedeki kalelerin 1859'da teker teker Ruslara teslim olmalarından sonra bu kez Kuzeybatıda, Çerkezistan'da altı yıl daha sürecek olan yeni bir mücadele dönemi başlamıştır. Böylece İmam Şamil'in teslim olmasıyla birlikte, Dağıstan ve Çeçenistan'da otuz seneye yakın bir süre devam eden bağımsızlık mücadelesi sona ermiştir. Böylelikle Ruslar, Dağıstan'ı da içine alan bütün Kuzeydoğu Kafkasya'yı işgal ederek, doğudaki bütün birliklerini batıya doğru kaydırma imkânı elde etmiştir (Aslan, 2006: 117-129).

Kuzeydoğu Kafkasya'daki direnişin kırılmasıyla birlikte, Kafkasya'dan yeni bir göç dalgası başlamıştır (Turgay, 1991:198; Habiçoğlu, 1993: 49-66). Aslında, Ruslar bu tarihten önce de Kuban Nehri'nin güneyindeki ovada ve dağlara kadar uzanan bölgede meskûn kabileleri yerlerinden çıkararak, Kuban'ın sağ tarafındaki ovalarda iskâna ya da ülkeyi terk etmeye zorlamaya başlamıştı. Bu nedenle 1858 yılından itibaren Osmanlı ülkesine doğru kitlesel göçler de başlamış oldu (Aslan, 2006:127-129). Kafkasyalıların Hristiyanlaştırılmasını, planlanan yerlere iskân edilmelerini ve arazilerine el konularak kendilerinin de angarya gibi hizmetlerde kullanılmalarını öngören Rus siyaseti (Karpas, 2010:164; İpek, 2006: 29-39; Saydam, 1997: 63-81), kitlesel göçlerin başlayacağı 1863 yılının sonlarında Kafkasyalılara sadece iki seçenek sundu: Kuban steplerine yerleşerek Rus ordusuna asker vermek veya vatanını terk ederek Osmanlı ülkesine sığınmak (Şaşmaz, 1999: 342). Rusların, Çerkesler için seçtikleri iskân mahalli olan Kuban bölgesi, büyük ölçüde bataklıklarla kaplıydı ve yerleşim açısından uygun bir yer değildi. Buna rağmen, 130 bin Çerkes, Kuban ötesindeki bozkırlara yerleşmeyi kabul etmişti. Ancak Kabardey ve Natuhay gibi Çerkes boylarının önemli bir kısmı bu kararlarından vaz geçerek Osmanlı topraklarına sığınmayı tercih etmiştir (Grassi, 2017: 73). Bu süreçte, Rus hükümeti yerli halkın bir an önce memleketlerini terk etmeleri için her türlü zulmü yapıyor, köyleri yağmalıyor, ekinleri yakıyor ve hayvanları telef ederek halkın yaşam koşullarını tamamen yok ediyordu (Saydam, 2014: 75, 77-78; Kyriakidis, 2014: 2006). Rusların kolonizasyon siyaseti doğrultusunda, askerî harekâtların amacına ulaşmasıyla beraber yerli halkın sürgün edilerek yerlerine Hristiyan Rus nüfusun yerleştirilmesi

amaçlanıyordu. Yerli halkın Hristiyanlaştırılması, Rus göçmenlerin yerli unsura göre en ayrıcalıklı kesim haline getirilmesi ve özellikle de ekonomik imkanların, arazilerin ellerinden alınması, ağır vergiler ve angarya gibi yaptırımlar ile daha da kötüleştirilmesi bilinçli olarak Rusların izlediği bir siyasetti (İpek, 2006: 29-36). Çar II. Alexandr'ın 1861 yılında Kafkasya'ya yaptığı ziyaret ve bu ziyarette Çerkes temsilcilerle yapmış olduğu görüşme, Rus siyasetinin karalılığını ve bundan sonraki adımının ne olacağını da ortaya koymuştur. Zira Çerkes temsilcilerinin, “atalarının topraklarında özgürce yaşamaları” taleplerine karşılık olarak çarın yanıtı “Kafkasya Rus olacak” şeklinde olmuş ve bu cevap adeta “Büyük Çerkes Sürgünü”nün manifestosu haline gelmiştir. Böylece nihayetinde Osmanlı Devleti'ne göç etmekten başka bir seçeneğin olmadığını gören Şapsığ, Ubih ve Abzekh halkları arasında tüm imkansızlıklara rağmen Ruslara karşı 1861-62'de yeni ve son bir direniş hareketi daha başlamıştır. Bu nedenle 1862'den sonra Rus idaresi, siyasi ve askeri bir tedbir olarak Çerkesleri vatanlarından sürmeyi belirli bir komisyon ve program çerçevesinde yürütmeye başladı. Bu da Kafkasya'daki bağımsızlık mücadelesinin son sürecini, 1862-1864, başlatmış oldu. Rus-Çerkes savaşlarının en acımasız 1864 senesi oldu. Her iki taraf arasındaki silah ve asker sayısının tamamen Rusların lehine olduğu bu eşitsiz savaşta, son önemli çatışma 21 Mayıs 1864'te Çerkeslerin askeri üssü olan Kbaada'nın Rusların eline geçmesi ve Çerkeslerin mağlup olmaları ile sonuçlandı. Yine de Çerkeslerin direnişi münferit olarak 1865 yılına kadar devam etti.

Çerkeslerin bu nihai yenilgisi, Rusların katliam ve mezalimleri, 1863'ün sert kış koşulları ve yaşanan kıtlık ile birleşince çok büyük bir insanlık dramı yaşanmaya başlandı. Rus baskısı ve zulmü, bütün Çerkes boyları arasında derin bir ümitsizlik doğurdu. Türkiye ve Avrupa'dan herhangi bir yardımın gelmediğinin görülmesi, Çerkes liderleri arasındaki anlaşmazlık, yiyecek ve cephanesi gibi eksiklikler Çerkesler arasında bir düzensizlik ve panik ortamının oluşmasına neden oldu. Bu durum Çerkesleri, Ruslara teslim olmak yahut Osmanlı topraklarına sığınmak gibi iki tercihten birini seçmeye mecbur bırakmıştır. Çerkesler, ikincisini seçtikleri için özellikle Kasım 1863 tarihi itibarıyla Trabzon ve diğer Osmanlı limanlarına yoğun bir göç hareketliliği yaşanmaya başlamıştır. (Çakmak, 2017: 62-71). Bu süreçte Rus idaresi, bölgedeki halkın yabancılarla olan irtibatını kesip onları iç kısımlarda izole etmeye, diğer bir ifade ile vatanlarından söküp çıkararak buradaki hâkimiyetini tesis etmeye çalışmaktaydı (AMAE, CPC, Trébizonde, Vol. 3, 6 Kasım 1863). Bu nedenle herhangi bir dış yardımın gelmeyeceğini ve Ruslara karşı daha fazla direnemeyeceklerini anlayan Çerkesler, vatanlarını terk etmek üzere sahillere doğru yol almaya başladılar. Son olarak Şapsığlar da teslim olup limanlara doğru yola düşünce Kafkasya halkları için teslimiyetten sonra yeni ve bir o kadar zor bir süreç de başlamış oldu. Rus hükümeti geride yerli halktan kimsenin kalmaması amacıyla bu tahliye sürecini de dikkatli bir şekilde yürütmüştür. Göç trafiği açısından, Rus idaresi deniz yolunu daha kolay kontrol edildiği için göçmenlerin Kafkas kıyılarından bu yolla sevk edilmelerine özen gösteriyordu. Zira göç karayoluyla gerçekleştiği takdirde Çerkesler eşya ve hayvanlarını da yanlarında götürebilirlerdi. Gemilerle bu limanlardan ayrılan Çerkeslerin eşyalarını almalarına engel olunuyor, sadece kıyafetleri ve küçük temel ihtiyaçlarını yanlarına alma izni veriliyordu. Trabzon Fransız konsolosu Schefer, Çerkeslerin yaşadığı bu dramı şu sözlerle ifade ediyordu: “Köyleri ateşe verildi, atlarına ve sürülerine el konuldu. Büyük bir kısmı süngü zoru ile sahile itildi ve burada küçük gemilere bindirilmeye zorlandı. Çerkesler mal ve mülklerini terk ettiler ve aralarından bazıları bir gün ülkelerine geri gelme umuduyla bakır eşyalarını gömdü” (CADN, Trébizonde, Vol. 9, 20 Mart 1865).

3. Sürgün Yolculuğu ve Yeni Vatanda İlk Dönem

Rus idaresi, Çerkeslerin deniz yolu ile daha hızlı nakledilebileceğini gördüğü için kara yoluyla göçleri sert bir şekilde yasakladı. Bu durum, çaresiz göçmenlerin içinde buldukları sefaleti bir o kadar daha arttırmış oldu. Zira açlık, yokluk ve sefalet içindeki bir mücadeleden çıkan Çerkesler, uygun bir vasıta bulmak için limanlara ulaşmaya çalışırken bitkin bir hale geliyor ve pek çoğu yollarda ölüyordu. Rus hükümeti tarafından, Taman, Anapa, Novorossiysk, Cubga ve Tuapse gibi limanlarda görevlendirilen yetkiler vasıtasıyla göç süreci organize edilmiş ve bu amaca yönelik belirli bir miktar para tahsis edilmesine rağmen bu paranın büyük bir kısmı nakliye vasıtaları ve görevli memurlar için kullanılmış, göçmenlere ise çok az bir miktar harcanmıştı (Çakmak, 2017: 80). Çerkeslerin limanlarda ise uzun süre beklemek zorunda kalmaları, salgın hastalıklara ve yüksek ölüm oranlarına neden oluyordu. İhtiyaçlarını karşılayabilmek için ellerinde ne varsa satmak zorunda kalan Çerkeslerin, Ruslara karşı verdikleri mücadelede zayıf düşmelerinin bir diğer nedeni de sert kış koşulları ve salgın hastalıklardı. Sürgün ve göç sürecinde yetersiz beslenme, uygun barınak imkânlarından yoksunluk,

hiyyenden uzak kalabalık ve kötü şartlara maruz kalınması tifüs ve çiçek gibi salgın hastalıkların ortaya çıkmasına neden olmuş, bu da bitme noktasında olan Çerkeslere bir darbe daha indirmiştir (Erdem, 2014: 187-197).

Şekil 1. Kırım ve Kafkasya'dan Göç Yolları ve İskân Bölgeleri

Çerkesler, bu zor koşullardan bir an evvel kurtulmak için, seyrüseferin en tehlikeli olduğu kış döneminde bulabildikleri vasıtalarla tehlikeli ve ölümcül bir yolculuğa çıkmak zorunda kalıyor; ancak gemilere bindikten sonra da bu dram çok farklı olmuyordu. Sevkiyat sırasında Karadeniz sahillerindeki çok sayıda balıkçı ve denizci, taka ve sandallarıyla göçmen taşıma işine başlamışlardı. Ancak bu vasıtaların çoğu kapasitelerinin beş-altı katı göçmen alıyor, bu da gemi veya teknelerin batmalarına neden oluyordu. Diğer taraftan yolculuk sırasında yeterli gıda alamayan göçmenler arasında ölümler yaşanmaya devam ediyordu. Trabzon'daki gözlemcilerin ifade ettiği gibi “yoğun bir baskı altında vatanlarını terk etmek zorunda kalan Çerkesler, kayıklara o kadar kalabalık bir şekilde doluşmaktaydılar ki aralarında hareket etmek neredeyse imkânsızdı. Bu kayıkların her biri dört ya da beş yüz kadar insan taşımaktaydı. Bunun gibi daha önce hastalık ve sefaletin vurduğu ve açlıktan ve soğuktan ölen bu insanlar uzun ve yorucu bir yolculuktan sonra Trabzon'a varmaktaydı” (AMAE, CPC, Trébizonde, Vol. 3, 3 Aralık 1863). Ruslar, zaman zaman Çerkeslerin izinsiz olarak sahillerden ayrılmalarını istemiyor, böyle girişimlerde bulunanlara engel olmaya çalışarak Çerkeslerin bindiği gemileri acımadan top ateşine tutuyordu. Schefer'ye göre Temmuz 1863'ün ortalarında Çerkes dolu iki sandal perişan bir halde Trabzon limanına varabilmişti. Ruslar altı buharlı gemi ile sahili abluka altına alarak göçmen taşıyan gemileri kontrol ediyor ve top ateşine maruz bırakıyordu. Bu iki sandal ise hasar almalarına rağmen arkalarına aldıkları sert rüzgâr sayesinde bu ablukadan kurtulabilmişlerdi (CADN, Trébizonde, Tome 9, 25 Temmuz 1863).

Göç süreci açısından en önemli sorunlardan biri, önce göçmenleri Çerkes kıyılarından Osmanlı limanlarına, buradan da daimî iskân yerlerine kadar ulaştıracak olan deniz ve kara vasıtalarının yetersizliği olmuştur. Nakliye vasıtası konusunda yaşanan yetersizlikler sahillerde toplanmış binlerce Kafkasyalının oldukça kötü koşullarda birikmesine ve yaşanan sefaletin daha da artmasına neden olmuştur (Pul, 2011: 193). Göçmenlerin taşınmasında Fevaid-i Osmaniye, Tersane-i Amire, Tuna Kumpanyası, Bursa Şirketi ve Rus Kumpanyası'na, ait vapurların yanı sıra tüccar sefinelerinin de kiralanması yoluna gidilmiştir. Ancak artan göçmen sayısı ve Osmanlı gemilerinin yetersiz kaldığı durumlarda çaresiz kalan yetkililer yabancı buharlı gemi şirketlerine başvurarak göçmenlerin asıl iskân mahallerine nakli konusunda yardım talep etmiştir. Samsun ve Trabzon örneklerinde bu şirketler Fransa'nın Messageries Maritimes ve Avusturya'nın Lloyd şirketleriydi. Aynı şekilde Karadeniz'de işleyen Rus buharlılarından da istifade edilmeye çalışılmıştı (Yılmaz, 2014: 335). Göçmenlerin ilk durağı Trabzon olurken buradan Varna, Köstence, Bergos, Lom gibi Rumeli limanlarına taşınmışlardır. Bu limanlarda birikenler ise Tuna nehir yolu, demiryolu ve karayolu vasıtalarıyla Rumeli'nin iç kesimlerine sevk edilmişlerdir (İpek, 1997: 292).

Göçmenler arasında salgın hastalıkların zuhur etmesi ve bunların gemi mürettebatlarına bulaşması korkusundan ötürü gemiler göçmen nakletmeyi kabul etmiyor, bu da limanlardaki yığılmanın ve sefaletin artmasına neden oluyordu (Uygun, 2017: 799-803). Dahası haddinden fazla yolcu alan bu deniz araçları, en ufak bir fırtınadan sonra batıyordu. Günlerce denizde kalanların ise erzakı tükeniyor, açlık, susuzluk ve hastalık ölümleri daha da arttırıyordu (Saydam, 1997:89). Gemilerdeki aşırı yığılma iskorbüt hastalığının göçmenler arasında yayılmasına neden oluyordu. Susuzluklarını gidermek için deniz suyunu içmeye mecbur kalmaları sıhhi durumlarını daha da kötüleşmesine neden oluyordu. Dönemin gözlemcilerinin ifade ettiği gibi “bu yolculuk onları öylesine zayıflatmıştı ki karaya çıktıklarında çoğu ölmüş oluyor veya sağ kalanlar da açlığın ve hastalığın pençesinde oldukça bitkin bir duruma düşüyordu” (L’Émigration Circassienne, 1864: 13). Rus idaresi maddi hesaplar yüzünden Kafkas kıyılarından göçmenlerin nakledilmesi işine sıcak bakmamış, iş silahsız Osmanlı bandıralı gemilere kalmıştı. Diğer bir ifade ile Ruslar bu tahliye işlemini kendi çıkarlarına en uygun koşullarda yapmaya çalıştıkça göçmenlerin koşulları daha da kötüleşiyordu (Kyriakidis, 2014:206; Grassi, 2017: 73-74; Çakmak, 2017: 71-81). Dramın görgü tanıklarının ifadelerine göre yolculuk sırasında hayatını kaybeden göçmenler ise denize atılıyordu (Rosser-Owen: 23-24).

1863-1864 kışı göçlerin adeta çığ gibi büyüdüğü, Osmanlı memleketine gelmek üzere Çerkes sahillerinde gemi bekleyen binlerce Çerkesin soğuk ve hastalık sebebiyle hayatını kaybettiği zorlu bir dönem oldu (Firuzoğlu, 1999: 691-692). 1860'ta Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki mutabakata göre Osmanlı topraklarına gelecek göçmen sayısı 40-50 bin olarak belirlenmişti. Bu bakımdan Bâbîâli'nin mu miktarda bir göçmeni karşılamaya yetecek bir kapasitesi ve hazırlığı olduğu söylenebilir. Ancak bu mutabakatı dikkate almayan Rus tarafının politikaları ve Kafkasya'daki direnişin kırılması ile göçmen sayısı 1864'ün ortalarına doğru yarım milyona yaklaştı. Bulabildikleri deniz nakliye araçları ile Kafkasya'da Taman, Tuapse, Anapa, Tsemez, Soçi, Adler, Sohum, Poti, Batum Kafkas sahillerinden yola çıkan göçmenler Trabzon, Samsun, Sinop, İstanbul, Varna, Burgaz ve Köstence gibi geçici ve daimî iskân yerlerine taşınmaktaydılar. Ne var ki bu limanlarda göçmen sayısının büyük artış gösterdiği zamanlarda, ihtiyaca göre bu iskelelere ek olarak Giresun, Batum, Akçaabat, Fatsa ve Ayancık iskeleleri de kullanılmaktaydı (Habiçoğlu, 1993: 78-79).

Bâbîâli 1860 yılından itibaren İstanbul'a doğru gelmeye başlayan sınırlı sayıdaki göçmeni kontrollü bir şekilde karşılıyor ve koşullarını iyi tutacak tedbirler alabiliyordu. Ancak 1863'ün sonlarından itibaren hiç beklemediği kadar kalabalık bir göçmen akını ile karşı karşıya kalan Osmanlı hükümetinin imkanlarını aşacak düzeydeydi. Hükümet gerekli tedbirleri almaya gayret etse de maddi güçlükler, idari ve sıhhi işlerle ilgili personel eksikliği, nakliye vasıtalarının yetersizliği gibi etkenlerden dolayı sevk ve iskân çalışmalarının zamanında yapılamaması ve kış mevsiminden kaynaklanan olumsuzluklar hem göçmenleri zor durumda bırakmış hem de yerel idarecilerin kısıtlı imkânlarla icra ettiği faaliyetleri de faydasız hale getirmiştir (BOA, A. MKT. MHM, 288/89, 30 Aralık 1863). Her türlü eksikliğe rağmen Bâbîâli göçmenlerin sevk ve iskânı için büyük masraflar yapmış, göçmenlerin sevk işlemleri 1865 kışında tamamlanabilmiştir. Bu süre zarfında sevk edilmeyi bekleyen çok sayıda göçmen Kafkasya'da açlık, hastalık, soğuk ve düşman saldırısı yüzünden hayatını kaybetmiştir (Demirtaş, 2011: 20-21). Elbette Bâbîâli'nin göçmenlere kucak açan bu siyasetinin uygulayıcıları göç sürecini idare etmek misyonuyla kurulmuş olan Muhacirin Komisyonu'nun taşralara gönderdiği görevliler, yerel idareciler ve onlarla bu dönemde iş birliği yapacak olan yerel ileri gelenlerdi. Trabzon ve Samsun'da detaylı olarak görülen bu göç sürecinde İstanbul'dan gönderilen Muhacirin Komisyonu memurlarının, vali veya mutasarrıfların, sağladığı kaynaklar itibarıyla yerel ileri gelenlerin aktif bir rol üstlenerek daha önce tecrübe edilmeyen bir kriz yönetimi örneği gösterdikleri görülmektedir. Yığılmanın oldukça yüksek olduğu Trabzon ve Samsun gibi yerlerde Muhacirin Komisyonu memurlarının ve yerel idarenin görevlendirdiği kişilerin bir araya gelmesiyle komisyonlar teşkil edilmiş ve göç süreci daha organize bir şekilde idare edilmeye çalışılmıştır (Saydam, 1997: 111).

Çerkes göçmenlerin içinde bulunduğu kötü koşullar, sadece onlar için değil, karaya çıktıkları limanlardaki yerli halk için de pek çok sorunu beraberinde getirdi. Şüphesiz bunlar içinde en önemlisi göçmenler arasında zuhur eden salgın hastalıkların karaya çıktıkları yerlerdeki yerli halk arasında da yayılma riskiydi. Bilhassa hem göçmenler hem de yerli halkın sağlığını bu süreçte koruyacak olan karantina sistemi, yoğun göçmen akımları karşısında işlemez bir hale geldi. Göçün yoğunluğu arttıkça, koşullar giderek daha vahim bir hal almaya başladı. Bu bakımdan dönemin sıhhi otoritelerinin tespitleri ile 1863'ün sonlarından başlayan göçün “kış dönemi” olarak ifade edilen ilk döneminde göçmenlerin maruz kaldığı sefalet, soğuk hava koşulları ve tifüsten kaynaklı ölümlerin etkili olduğu görülmektedir. “Bahar dönemi” olarak ifade edilen ikinci dönemde ise dağlık

mekânlarından tamamen sökülüp atılan, her taraftan kuşatılan ve denizden başka bir kaçış yönleri olmayan, açlığın ve sefaletin vurduğu göçmenlerin dört-beş bin kişilik kabileler halinde o zamana kadar görülmemiş bir yoğunlukta Osmanlı topraklarına ulaşmak için kıyılarda toplanmaya başladıkları bir dönemdi. 1864'ün Haziran ayının ortalarından itibaren başlayan ve "yaz dönemi" olarak adlandırılan üçüncü dönemde ise göçmenlerin kalabalık bir şekilde Trabzon ve Samsun'a yığılmıştır. Bu dönem göçmenlerin sağlık hizmetlerinin verilemediği ve beslenmelerinin eksik bir şekilde yapıldığı ve açlık ve hastalıktan kırıldıkları bir döneme işaret etmektedir (Émigration Circassienne, 1864: 10-18).

4. Samsun'da Kafkasyalı Göçmenler ve Durumları

Kırım ve Kafkasya'dan olan göçlerin 1860-1862 arasındaki ikinci dalgasında, Trabzon gibi Samsun da göçmenleri ağırlamaya başlamıştı. Bu süreçte Samsun birkaç husus bakımından daha uygun bir konumda yer almaktaydı. Anadolu'nun iç bölgelerine kolay erişimi sayesinde göçmenlerin sevk işlemleri buradan daha kolay yapılabilirdi (Karpat, 2010: 171-172; İpek, 1997: 296). Diğer taraftan Çarşamba ve Bafra taraflarında bulunan araziler de daimî bir iskân alanı olarak göçmenlerin kullanımına daha uygundu. Ayrıca Kafkasyalı göçmenlerin, Rusya'nın muhalefeti nedeniyle imparatorluğun doğusunda iskân edilmesi engeline karşılık olarak Orta Karadeniz'de Samsun ve çevresi, bu konuda en uygun yerlerden biri olarak görülmekteydi. Buna karşılık doğuda ise Trabzon ve çevresindeki yerleşim alanları göçmen grupların geçici iskanlarına bile uygun imkanlara sahip değildi. Bu nedenle, göçmenler ya resmi makamların kararı ya da kendi istekleri ile Samsun tarafına gidiyorlardı (İpek, 2018: 166). Bu faktörlerden dolayı Samsun doğrudan Kafkas kıyılarından gelen göçmenlere ev sahipliği yaptığı gibi başta Trabzon olmak üzere doğudaki diğer küçük limanlardan yapılan aktarımlar nedeniyle en fazla göçmen alan liman olmuştur. Bu özelliğiyle Samsun ve çevresi hem kalıcı hem de geçici bir iskân mahalli olarak dikkat çekmekteydi (Sağlam, 2017: 1364-1368). Bu bakımdan göç sürecinde eyalet merkezi olarak kaynak, personel ve imkanlar açısından en yoğun çalışmaların yapıldığı Trabzon'daki göçmen yükü göçmenlerin Samsun ve Varna taraflarına nakledilmeleri ile hafifletilmeye çalışılırken, Samsun hem içerden hem de dışardan gelen göçmenlerin yükü ile kapasitesinin çok üzerinde bir göçmene ev sahipliği yapmak zorunda kalmıştır (Yılmaz, 2014a: 14-27).

1860-1861 arasında Samsun'a gelen göçmenlerin bir kısmı sancak dâhilindeki kasaba ve köylerde iskân edilirken; bir kısmı da buradan diğer iskân mahallerine sevk edilmişlerdi (BOA, A. MKT. MHM, 206/60, 20 Ocak 1861; Serbestoğlu, 2006: 87). Bu özelliği ile Samsun, Trabzon'dan farklı olarak, göçmenler için hem asıl iskân mahallerine sevklerinde bir ara durak hem de daimî bir iskân mahalli olarak hizmet etmişti. Hatta bu erken dönemde Samsun'a gelen Çerkes ve Nogay muhacirlerinin işlerini yürütmek üzere yerel ölçekte özel birimleri tesis edilmiştir. 1859'da Canik Sancağı meclis azalarından Numan Ağa'nın başında olduğu, kâtip olarak Yusuf Efendi ve Çerkes ileri gelenlerinden Hacı İbrahim Efendi'nin ise tercüman olarak görevlendirildiği bir heyet oluşturulmuştur (BOA, MVL, 603/15, 8 Ra 1277/24 Eylül 1860; Saydam, 1997: 108). Ne var ki göçmenlerin işlerinin sadece yerel idareciler ile yapılamayacağını anlaşılması üzerinde Binbaşı Davud Efendi 1861'de Samsun'a gönderilmiştir (Saydam, 1997: 109-110).

Kafkasya'nın teslimine giden süreçte ise Samsun'a yönelik göçler 1863'ün ortalarından itibaren başlamıştır. Temmuz 1863'ün sonlarında Trabzon'a gelen 1.020 Çerkes göçmenden 19'u doğrudan İstanbul'a sevk edilmiş, geri kalanı ise bir Osmanlı buharlısı ile Osmanlı hükümetinin arazi tahsis ettiği Canik'te iskân edilmek üzere Samsun'a gönderilmiştir. Fransız konsoloslu Schefer'ye göre koşulların uygun olmasını bekleyen binlerce göçmen Osmanlı topraklarına sığınmak için hazırlık yapmaktaydı (CADN, Trébizonde, Vol. 9, 31 Temmuz 1863). 1864'ün bahar ve yaz döneminde en yüksek seviyesine çıkan göçte Samsun'da, Trabzon'dan daha kötü bir sürecin yaşandığı görülmektedir. Göçmenler sayıları binlerce kişiden oluşan gruplar halinde Trabzon'a akın ediyor; buradan da daha küçük gemilerle "aç, çıplak ve sefil bir halde" Samsun'a geliyorlardı (AMAE, CCC, Trébizonde, Vol. 8, 30 Mart 1864). Ocak 1864 tarihli belgelere göre daimî iskân mahallerine sevk edilemeyip Samsun'da kalan göçmenler, açlık ve sefaletten dolayı yerli halkın bağ, bahçe ve hayvanlarına zarar vermeye başlamıştı (BOA, A. MKT. MHM, 290/91, 26 Ocak 1864). Anadolu taraflarını teftiş ile görevlendirilen ve Nisan 1863'ten itibaren Samsun'da bulunan Müfettiş Rıza Efendi'nin tabiriyle "yeni doğmuş çocuklarına kadar üryan ve perişan" halde Samsun'a gelen göçmenler için yardım çağrıları yapılmaya başlanmıştı (BOA, A. MKT. MHM, 291/39, 29 Aralık 1863). Aslında ilk dönemlerde Samsun'daki göçmenlerin durumu Trabzon'daki gibi kötü değildi. Barınak, hekim, sevkiyat ve elbise konusunda sorunlar bulunsa da (BOA, A. MKT. MHM, 290/37, 19 Ocak 1864; BOA, A. MKT. MHM, 290/7, 15 Ocak 1864; BOA, A. MKT. MHM,

290/51, 20 Ocak 1864) göçün ilk dönemi olan “kış dönemi” ve ikinci dönemi olan “bahar döneminde” şehrin sıhhi durumu, göçmenlerin çok büyük kalabalıklarla oluşturulmaması sayesinde iyi bir haldeydi (BOA, A. MKT. MHM, 291/683 Şubat 1864). Samsun’da karaya çıkan göçmenler Çarşamba gibi sahil kesimindeki diğer yerlere kolaylıkla nakledilirken iç bölgeler ile kolay bir ulaşım imkânı göçmenlerin Amasya gibi iskân mahallerine sevkini kolaylaştırıyordu. Ne var ki, Trabzon’daki göçmenlerin sayılarının endişe verici boyutlara ulaşması ve Trabzon’a gelen bazı kabilelerin Samsun’a doğru yönlendirilmesi sonucunda Nisan’ın ortalarından itibaren büyük bir göç dalgası Samsun’a doğru akmaya başladı. Bu nedenle de şehirdeki sağlık koşulları hızla kötüye gitti.

Meclis-i Tahaffuz tarafından göçmenlerin sıhhi koşulları konusunda gerekli tedbirleri almak üzere görevlendirilen ve 10 Mart’tan itibaren Trabzon’da çalışmalar icra eden Barozzi, Samsun’a gelmeden önce şehirde kötüleşen koşullar karşısında Samsun karantina doktoruna alınması gereken hijyen tedbirleri ve göçmenlerin nakliyesi konusunda bazı talimatlar gönderdi. Ancak İstanbul’daki sağlık otoriteleri, Samsun karantina doktorunun bu konuda elinden geldiğini yaptığını ifade etmesine rağmen bu dönemde Muhacirin Komisyonu tarafından göçmenlerin işlerini yoluna koymak üzere görevlendirilen Mirliva Salih Bey’in¹ bu insan seline karşı Samsun’u koruyacak tedbirleri almadığı ifade edilmekteydi (Émigration Circassienne, 1864: 15; CADN, Trébizonde, Vol. 9, 8 Mart 1864). Bu süreçte Trabzon göçmenlerin barınması, iâşesi ve sevkleri açısından yapılan faaliyetlerin de merkezi olurken (Erdem, 2018: 93-98), göç sürecinin çok iyi yönetilemediği ve gerekli imkânlardan sağlanamadığı Samsun’da çok büyük sorunlar yaşanmıştır.

15-20 Nisan tarihleri arasında Samsun’da 10 bin civarında göçmen vardı; fakat yeni gelenler ile birkaç hafta içinde bu sayı 80 bine çıktı. Trabzon’da olduğu gibi, Samsun’da da göçmenler gelir gelmez şehre yığıldı. Kısa bir süre sonra yeni gelenlerle şehir tamamen doldu ve göçmenler şehir yakınlarında barınaklar kurarak buraya yerleşti. Göçmenlerin geçici olarak iskân edildikleri Trabzon, Samsun, Varna ve kısmen de İstanbul’da havalının uygun olduğu dönemlerde şehir içindeki yığılmaların önüne geçmek için en makul yol uygun olan mahallere çadırlar kurmak suretiyle göçmenler için ikamet yerleri oluşturmaktı (Saydam, 1997: 163). Samsun’da da bu yığılmanın önüne geçmek için şehir dışında, özellikle körfez boyunca göçmenler için kamp yerleri oluşturulmuştur. Ancak açlık ve sefaletin hâkim olduğu bu kamp yerlerinde göçmenler çiçek, dizanteri ve tifüs gibi hastalıklara maruz kalmıştır. Bu hastalıkların neden olduğu ölüm oranı sürekli yükselme eğilimi göstermiştir (Émigration Circassienne, 1864: 16).

Göç ile mücadelenin daha sistemli bir şekilde yürütüldüğü Trabzon’da gerek mahalli idare gerekse Muhacirin Komisyonu üyeleri ve İstanbul’dan gelen Barozzi’nin müşterek çabalarıyla göçmenlerin geçici ikameti için şehir dışında kamp yerleri inşa edilmesi Şubat 1864’te gündeme gelmiş ve Mart ayında uygulamaya konulmuştu. Çalışmalar kapsamında ikisi Trabzon’un batısında (Seradere ve Akçakale) ve biri de şehrin doğusundaki Campos mevki olmak üzere üç kamp yeri belirlenerek gerekli hazırlıklar yapılmış ve göçmenler doğrudan buraya nakledilmeye başlanmıştı. Bu yerlerin ortak özelliği temiz su kaynakları olan derelerin kenarlarında bulunmalarıydı. Göçmenlerin mümkün mertebe şehir dışına nakledilmelerini amaçlayan merkezi ve yerel idarenin talepleri doğrultusunda Samsun’daki kamp yerlerinin de bu dönemde tesis edilmeye başlandıkları tahmin edilebilir. Samsun sahilinin değişik yerlerinde kamp alanları oluşturulmuştur. Kamp alanlarının meskûn olmayan bir yerde, ormanlık alana yakın ve su kıyısında olması istenmekteydi (BOA, A. MKT. MHM, 206/17, 5 B 1277/5 Ocak 1861). Bu kapsamda adı verilmeyen geçici iskân yerlerinin yanında büyük kamp alanları da oluşturulmuştur. Samsun’da isimleri bilinen yedi kamp yerinden şehre en yakını Kılınçdede kampıydı. Doğuda olanlar Derbend, Çarşamba ve Akçay (Terme); batıda yer alanlar ise Kürtırmağı, Kurupelit, Dereköy ve Kumcağız mevkiilerinde kurulmuştu. Bu kamp yerlerinde düzenin ve gıdanın dağıtımı ve hastalara bakım için memur ve tabiler görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Samsun şehir içinde ve sahilinde de göçmenlerin konakladıkları ve en çok şikâyet konusu olan bunlar olduğu görülmektedir. Diğer yandan Derbend ve Kürtırmağı (Irmak) kampları şehre yakın olduğu için buralara yerleştirilen göçmenler de rahatlıkla şehre gelip gidebiliyorlardı (The Times, 13 Haziran 1864; BOA, HR. TO, 507/21, 20 Mayıs 1864). Samsun ve çevresindeki arazinin bataklık olması kamp yerlerinde sıtmanın yayılmasını kolaylaştırmakta, bu da kamp yerlerinde yüksek ölüm oranlarının görülmesine neden olmaktadır (İpek, 2018: 122).

¹ Mirliva Salih Bey 1863’te Sivas ve Samsun taraflarında göçmen kaynaklı sorunları çözmek üzere görevlendirilmiş ve Yaver Efendi’nin Samsun’a gelişine kadar görevinde kalmıştır. (İpek, 1997: 298; BOA, A. MKT. MHM, 301/70, 23 Z 1280/30 Mayıs 1864; Saydam, 1997: 111; İpek, 2006: 46).

Bu dönemde Samsun'da da göç sürecini yönetecek mahalli yetkililer ve görevli diğer memurların olduğu görülmektedir. Öyle ki Samsun'da bulunan Müfettiş Rıza Efendi'nin teftiş misyonunun bir kısmı da göçmenlerin durumlarını ve iskân meselelerini ele almaktı. Bu kriz ortamında Rıza Efendi'nin de tüm dikkatini göç sürecine verdiği görülmektedir (Serbestoğlu, 2019:117-165). Samsun yerel idarecileri, 1863'ün Nisan ayından beri mutasarrıflık görevinde bulunan Ata Bey'in (BOA, İ. DH. 524/36169, Lef 4, 15 Za 1280/22 Nisan 1864) yanında Karantina Müdürü Halil Efendi ve karantina hekimi Marcoaldi de bu süreçte aktif rol aldı. Diğer yandan Muhacirin Komisyonu'nun görevlisi olarak Sivas ve Samsun'daki muhacirlerin işleriyle meşgul olmak üzere Miralay Salih Bey tayin edilmiş ve komisyonun verdiği talimatname ile Samsun'a gönderilmişti (BOA, A. MKT. MHM, 301/70, 23 Z 1280/30 May 1864). Salih Bey, Yaver Efendi'nin görevi devraldığı Mayıs 1864'e kadar görev yapmıştır. Yaver Efendi, Samsun-Amasya bölgesinden sorumlu Muhacirin Komisyonu kâtibi olarak görevlendirilmiştir (BOA, A. MKT. MHM, 301/70, 30 Mayıs 1864; Saydam, 1997: 111-112). Trabzon'da önemli işler yaptığı görülen Dr. Barozzi'nin Samsun'a gelişi de Samsun'daki göç süreciyle ilgili önemli bir adım olmuştur (Émigration Circassienne, 1864: 17).

Bu süreçte yetkililerin, işlerini zorlaştıran hususlardan biri de göçmenlerden kaynaklanan karmaşaydı. Mayıs'ın ortalarına doğru Samsun'daki kamplara yerleştirilen göçmenler arasında bir isyan çıkmıştı. Şehre panik hâkim olmuş, pazar ve dükkanlar kapanmıştı. Karantina doktoru Marcoaldi'nin çabalarına karşın göçmenlerin şehirden çıkarılması için gerekli adımlar atılmıyordu (CADN, Trébizonde, Vol. 9, 14 Mayıs 1864). İngiltere'nin Trabzon konsolosu Stevens'in 19 Mayıs tarihli raporuna göre, Samsun'a gelen 35-40 bin göçmen şehirde endişe verici bir salgına neden olmuştu ve sadece iki gün içinde bunlardan 500'ü ölmüştü (Circassian Emigrants in Turkey, 1864:11). Bundan dolayı şehirde barınmaları mümkün olmayan bu kalabalığın Köstence taraflarındaki mahallere nakledilmesi için Samsun'dan daha fazla gemi istenmeye başlandı (BOA, A. MKT. MHM, 300/50, 15 Mayıs 1864). Fırınlardan kapanmış olmasından dolayı Samsun'da ciddi bir açlık tehlikesi ortaya çıkmıştı. Daha da kötüsü, bu durumun Samsun'da yeni bir isyana neden olacağından endişe edilmesiydi (TNA, FO, 195/812, 19 Mayıs 1864).

Böylesine bir ortamda Samsun'a gelen Dr. Barozzi'nin salgın hastalıklar konusunda tecrübeli ve 1860'lardan itibaren İstanbul'a yönelik göç sürecini yaşamış bir hekim olarak önemli bir birikime sahip olduğu görülmektedir. Bu tecrübe onun Trabzon ve Samsun'a gönderilmesinin de nedenini teşkil etmektedir. Trabzon'a kıyasla Samsun'da çok daha ağır bir tablo söz konusuydu. Onun Samsun'daki faaliyetleri yine buradaki konsolosluk görevlilerinin raporlarından izlenebilmektedir. Fransa'nın Samsun'daki konsolosluk görevlisi Doulcet'ye göre, 21 Mayıs'ta Samsun'da 70 bin Çerkes bulunmaktaydı ve bunların 10 bini şehirde, geri kalanı ise şehre kolayca ulaşabilecekleri yakın çevrede konaklamaktaydı (CADN, Samsoun, 21 Mayıs 1864). Osmanlı belgelerinde de Samsun'da Kılıçdede sahilinden doğuya doğru Kabakum'a kadar olan alanda 80 bin göçmenin açıkta beklediği ifade edilmekteydi (Serbestoğlu, 2006: 88). Barozzi Samsun'dan gönderdiği 31 Mayıs tarihli mektubunda şehir ve çevresindeki göçmen sayısının 80 bini aştığını ve bunlara yetecek miktarda peksimet olmadığı için çoğu kişinin açlıktan öldüğünü belirtmektedir. Mutasarrıf Ata Bey ise bu durum ile mücadele edebilecek enerji, para ve imkânlardan mahrum durumdaydı (BOA, HR. TO. 507/34, 31 Mayıs 1864). Bu nedenle Barozzi'yi Samsun'da bütün göçmenleri şehirden uzaklaştırmak, göçmenleri hijyen koşullarının daha iyi olduğu civar yerlerdeki mahallere sevk etmek, bunların sağlık koşullarını iyileştirmek ve yerli halkın göçmenler ile bağlantı kurmasını engellemek gibi yoğun ve zor bir gündem beklemekteydi.

Dr. Barozzi'nin Trabzon'daki başarılı çalışmalarına tanık olan İtalyan konsolosu Bosio, 28 Mayıs 1864 tarihli bir raporunda onun Samsun'da aynı başarıyı gösteremeyeceğini, zira Mutasarrıf Ata Bey'in kısıtlı imkanlar ile süreci idare edemeyeceğini ve bundan dolayı Bâbü'ali'nin gerekli önlemleri alması gerektiğini ifade etmekteydi. Aksi takdirde Samsun'da üç ay içinde daha da ağırlaşacak olan koşullar hem göçmenleri hem de yerli halkı kırıp geçirebilirdi. Dr. Barozzi Samsun'dan Konsolos Bosio'ya yazdığı bir mektupta şehirdeki koşulların "Trabzon ile mukayese edilemez" olduğunu ve tam olarak ne yapabileceğini bilmediğini belirtiyordu (Kyriakidis, 2014: 210-211). Diğer kaynakların da teyit ettiği gibi Barozzi'nin Samsun'a vardığı dönemde şehrin vaziyeti tam bir felaketti. Barozzi'nin Samsun'a gelişinden bir hafta sonra Meclis-i Tahaffuz'a gönderdiği bir rapor, bu durumu oldukça iyi bir şekilde ortaya koymaktaydı (The Times, 13 Haziran 1864; BOA, HR. TO, 507/21, 20 Mayıs 1864).

"Samsun'a altı gün önce geldim. Kentin ve talihsiz göçmenlerin içinde buldukları durumu tarif etmeye sözcükler yeterli değil. Kentin hanlarında, harabe binalarında ve ahırlarında yığılan Çerkeslerden (8 ila 10 bin kadar) gayri, Irmak ve Derbend'deki kamptan gelen 30

bini aşkın insan meydanları doldurmakta, caddeleri tıkamakta, sahipli arazilere girmekte, her yeri işgal etmekte ve gün boyu buralarda kaldıktan sonra ancak gün batımından sonra ortalıktan çekilmektedir. Kapı eşikleri, dükkân önleri, yollar-meydanların orta yerleri, bahçeler, ağaç dipleri, her yer, hasta, ölmek üzere olan ve ölmüş insanlarla dolu. Göçmenlerin bulunduğu her yer, her sokak köşesi, uğradıkları her bir nokta bir enfeksiyon yatağı haline gelmiştir. Karantina bürosunun birkaç adım ötesindeki ancak 30 kişiyi alabilecek bir depo binası önceki güne kadar hepsi hasta veya ölmek üzere olan 207 kişiyi barındırıyordu. Bu bulaşıcı hastalık yuvasını boşaltmayı üstlendim. Bu korkunç izbenin içine girmeyi hamallar bile reddetti. Oradan, değerli mesai arkadaşım Ali Efendi'nin² yardımıyla çürüme halinde birçok ceset çıkarttım. Bu olay kentte kalmalarına izin verilen göçmenlerin acıklı durumu hakkında bir nebze fikir verebilir. Trabzon'da gördüklerim Samsun kentinin sergilediği ürkünç manzara ile kıyas kabul etmez. Kamplar ise bundan daha az iğrenç bir manzara sergilemiyor. 40 ila 50 bin kişi, tam bir sefalet içinde, hastalıkların tehdidi altında, büyük kısmı ölüp giderek, başlarının üzerinde bir çatıdan, ekmekten ve mezardan bile mahrum, buraya yığılmış durumdadır.”

Samsun'daki Fransız konsolosluk memuru Doulcet'nin Fransız elçisi Moustier'ye gönderdiği rapora göre, her gün göçmenle dolu pek çok gemi Samsun'a gelmekteydi. 21 Mayıs itibarıyla Samsun ve civarında tifüs ve çiçek gibi hastalıkların pençesinde olan 70 bin civarında göçmen bulunuyordu. Bunların 10 bine yakını şehirde ikamet ederken, geri kalan kısmı şehir civarındaki mahallere durumdaydı ve bunların şehre ulaşmalarının önünde bir engel de yoktu. Doulcet, bu manzaranın Samsun'da henüz büyük bir kargaşaya neden olmadığını belirtmekteydi. Zira bu mevsimde sık sık yağın yağmurlar havayı temizleyerek hastalıkların ortaya çıkmasına engel olmuştu. Buna karşın Doulcet o döneme kadar göçmenler arasında görülen ölümlerin havalardan ısınmasıyla birlikte yerli halka da sirayet etme tehlikesinin ortaya çıkmasından endişe etmekteydi. Trabzon'da göçmenler için önemli işler başarmış olan Barozzi'nin Samsun'da olması şehirde umut kaynağı olsa da Samsun mutasarrıflığının bütçesi, bu büyük göçmen kütlesinin masraf ve ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek düzeyde değildi. En fazla ihtiyaç duyulan şey göçmenlerin kara ve deniz yolu ile iskân mahallerine ulaşmalarını sağlayacak nakliye vasıtaları ve düzeni sağlayacak yeterli miktarda zaptiyeydi. Zira göçmenlerin şehirden hem kamp yerlerine hem de daimî iskân mahallerine nakilleri oldukça yavaş seyrediyordu. Barozzi'nin Samsun'a varmasının ardından, ilk hedefi göçmenleri daha uygun yerlere nakletmek suretiyle şehrin boşaltılmasını sağlamaktı (CADN, Samsoun, 21 Mayıs 1864).

Samsun'daki bu kötü koşulların bir diğer şahidi İtalyan konsolosluk memuru Caravel'in 22 Mayıs 1864 tarihli mektubuna göre Samsun'da tarif edilemez bir kargaşa hakimdi ve yerel idarenin bununla baş edecek bir gücü yoktu. Göçmenler arasında ölümlere neden olan salgın hastalıkların yanında bir diğer tehlike açıldı. Şehirdeki fırıncılar talebi karşılayamadığı için ekmek kıtlığı ortaya çıkmıştı (Kyriakidis, 2014: 211-212). Bu nedenle Samsun'a ulaştığı andan itibaren en acil ihtiyaçları karşılamaya yönelik çalışmalar yapmaya başlayan Barozzi, bu doğrultuda ilk olarak ölümlerin gömülmesiyle uğraştı. Caravel'e göre her gün ölen yüzlerce göçmenin defnedilmesi için toplu mezarlar açılmasına karar verilmişti. Bu sırada, eyalet merkezi Trabzon'dan göçmenlerin gıda ihtiyaçlarını bir süre karşılamaya imkân veren 150 bin kuruş gönderildi. Barozzi bu para ile Samsun'daki tüccarlardan zahire tedarik ederek göçmenler için bir süreliğine de olsa daha iyi bir tayinat ortaya çıkardı (The Circassian Exodus, 1864: 10). Barozzi'nin Samsun'a gelmesinden sonra hızlı bir şekilde göçmenlerin şehirden tahliyelerine başlandı. Bu sırada göçmenlerin Varna ve Köstence taraflarına gitmeye sıcak bakmamaları ve Samsun'a yakın yerlerde iskân edilmeyi talep etmelerinden dolayı Dr. Barozzi bu süreçte yardımcı olacak sayıda zaptiyenin Samsun'a gönderilmesini talep etmiştir (BOA. HR. TO, 507/21, 24 Mayıs 1864). Barozzi'nin girişimleri, mutasarrıflığın, karantina doktoru Marcoaldi'nin ve İsmail Bey'in yardımıyla limandaki 11 gemi ve 7 sandalla şehir içinde kalan göçmenler Kumcağz'daki kamp yerine yönlendirildi. Meclis-i Tahaffuz'un Fransa delegesi Antoine Fauvel'nin ifadesiyle Barozzi'nin bu müdahalesi sayesinde “Samsun gerçek bir harabe hâline gelmekten kurtulmuş” oldu (Émigration Circassienne, 1864: 17). Fransız konsolosluk görevlisi Doulcet, Barozzi'nin çalışmaları ile Samsun'da durumun düzelme eğilimine girdiğini belirtse de sınırlı kaynaklar ve her geçen gün daha fazla sayıda göçmenin gelişi bu olumlu havayı

² Bu süreçte göçmenlere bakmak üzere görevlendirilen Tabip Ali Efendi Ocak 1865'e kadar Samsun'daki görevinde kalmıştır. (BOA, A. MKT. MHM, 323/40, 21 Ş 1281/21 Ocak 1865)

ortadan kaldırdı (CADN, Samsoun, 21 Mayıs 1864). 21 Mayıs'ta itibariyle sadece 70 bini Samsun ve civarında; 80 bini de Canik Sancağı dâhilinde ve Amasya'da olmak üzere göçmen sayısı 150 bin civarındaydı. Göçmenlerin sayısı yükseldikçe içinde buldukları sefalet ve açlık artmaktaydı. Göçmenler Samsun'da açlıktan kırılmaya devam ediyordu. Alınan önlemlerin yetersizliği ve göçmen nakli için yeterli vasıtanın olmaması, yaklaşan sıcak havalarda şehirdeki birikmelerin daha büyük bir felaket oluşturacağını gösteriyordu (CADN, Samsoun, 21 Mayıs 1864).

Mayıs'ta Samsun ve civarında 80 bin olan göçmen sayısı bu ayın sonlarına 100 bine ve Haziran'ın ilk günlerinde ise 120 bine ulaştı. Günlük ölüm miktarı da 500'e kadar çıkmıştı (Émigration Circassienne, 1864: 1). Barozzi, 20 Mayıs 1864 tarihli raporunda bütün bu zorluklara rağmen gerek Samsun gerekse de kamp yerlerindeki göçmenlerin durumunu düzelterek tek gücün Bâbîâli olduğunu yazmıştır. Ona göre Samsun'daki göçmenler için gerekli yardımların başında peksimet ve para geliyordu; ayrıca çıkması muhtemel yağmaların önüne geçmek için yeterli sayıda zaptiye görevlendirilmeliydi (CADN, Ambassade, Constantinople, Série E, Vol. 465, 25 Mayıs 1864). Bu nedenle Müfettiş Rıza Efendi'nin de talepleri doğrultusunda, Bâbîâli, Yüzbaşı Hüseyin Ağa'yı beraberinde üç teftiş zabiti ve yirmi iki zabıta ile Samsun'a yolladı (BOA, A. MKT. MHM, 301/49, 3 Haziran 1864). Barozzi'nin de dile getirdiği gibi göç sürecinde Samsun'dan yapılan taleplerin önemli bir kısmı göçmenler için yapılacak olan yardımlar gerekli paranın gönderilmesiyleydi. Göçmen sayılarının çok olmadığı ilk dönemler harcamalar mal sandığı ve yerli halkın yardımları ile karşılanırken sayının çok yükseldiği 1864'ün yazında devlet yardım kampanyaları ile masrafları karşılama yoluna girmiştir (Serbestoğlu, 2006:88).

Bu dönemde Samsun'da Protestan misyoner Lennep'e göre nüfusu 10 binin üzerinde olan Samsun Mayıs ayının başlarında çoğu hastalıkların pençesinde 45 bin göçmeni ağırlıyordu (Turgay, 1991: 206). Şehre gelişinde göçmenlerin neden olduğu karmaşayı bizzat müşahede eden Lennep sahilin her tarafının göçmenler tarafından kurulan kamplarla dolu olduğunu görmüştü. Fakat neden oldukları karışıklık ve hastalıklardan dolayı göçmenleri yerli ahali ve özellikle de Avrupalı azınlık için bir "sorun" olarak gören konsolosluk yazışmalarının aksine Lennep, göçmenlerin silahlı olmalarına karşın bu zor şartlar altında bile "gayet mutedil olduklarını ve hiçbir şiddet eylemine başvurmadıklarını" belirtiyordu. Lennep'e göre göçmenler ihtiyaçlarını karşılamak için tek bildikleri Türkçe kelime olan "alış-veriş" diyerek tek değerli eşyaları olan silahlarını yerli halka satmaya çalışıyordu.³ Göçmenlerin gıda ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla mutasarrıflık yeni fırınlar tesis etse de bunlar da yetersiz gelmeye başlamıştı. Göçmenler arasında günde 700-800 ölüm oluyordu. Lennep'in işaret ettiği diğer bir konu da bu dönemde Samsun'da köle ticaretinin büyük bir ivme kazandığıydı. Yerel idarenin tüm katırcıları göçmenlerin nakliyesi için kullanmasından dolayı şehirde ticaret durma noktasına gelmişti. Bu şartlar altında Samsun'da mutasarrıflığın en büyük çabası şehirde birikmiş olan göçmenleri hem deniz hem de karayolu ile iskân mahallerine sevk etmektir (Lennep, 1870: 43-46).

Doulcet'nin 29 Mayıs tarihli raporuna göre Samsun'da durum çok tehlikeli bir hal almıştı. Barozzi'nin Samsun'daki çalışmalarına rağmen şehirdeki koşullarda iyileşme emaresi görülüyordu. Samsun'da göçmenlere bakmak için bir hastane kurulmuş ve buraya tabipler ve hademeler gönderilmiş olsa da bunun oldukça geniş bir alana yayılmış bir kalabalığa yeterli olmadığı görülmektedir (İpek, 1997: 297). Özellikle maddi kaynak ve düzeni sağlayacak güvenlik kuvveti ihtiyacı devam ediyordu. Bu eksiklikler Samsun'da yerel idarenin etkili tedbirler almasını da engellemekteydi. Doulcet'nin üzerinde durduğu husus ise yerel idarenin göçmenleri şehir dışına çıkarma konusundaki etkisizliği idi. Samsun'da gemilere bindirilen göçmenler hem gerekli navlunun verilememesi hem de göçmenlerin deniz yoluyla bir kez daha sevk edilmeye direnmeleri yüzünden limanda beklemekteydi. Doulcet'ye göre yeni gelenlerin çok sayıda göçmenin yerleşik bulunduğu

³ Çerkeslerin silahlarını satma çabaları ve bunun neden olduğu bir kaza hakkında ilginç bir hadise Fransız konsolosluk görevlisi Doulcet'nin 15 Mayıs 1864 tarihli mektubunda yer almaktadır. Buna göre iki seneden beri Canik ve civarında ceviz kerestesi ticareti yapan Fransız Laurent Dencausse 14 Mayıs günü Poul Blanchard adlı arkadaşı ile şehrin biraz dışında (Zeytinlik) gezinti yaparken yanlarına bir Çerkes yaklaşmış ve elinde tuttuğu tabancayı Dencausse'ye satmayı teklif etmişti. Dencausse silahı satın aldıktan sonra dolu olup olmadığına dikkat etmeden onunla uğraşmaya devam ettiği bir anda silah ateşlemiş, kendisi elinden ve o sırada arkalarında bulunan bir Çerkes kadını ise ayağından ağır yaralanmıştı. Bunun üzerine büyük bir kısmı Çerkeslerden oluşan kızgın bir kalabalık Dencausse ve Blanchard'ın etrafını sararak tehditler savurmuştu. Ancak olaylar çok büyümemiş, Dencausse hükümet konağına götürülmüş ve hadiseye ilişkin detaylar aktarıldıktan sonra Doulcet'nin girişimi ile serbest kalmıştı. Yaralı kadının tedavisi hemen yapılmış ve iyileşene kadar olan bakım masraflarının da karşılanacağı ifade edilmişti. (CADN, Samsoun, 15 Mayıs 1864). Hadise ile ilgili Canik Meclisi'nin mazbatası için bkz. (BOA. MVL, 677/42, 17 M 1281/10 Haziran 1864).

Samsun ve civarında yerleştirilmeleri ise mümkün değildi. Yerel idarenin elindeki sınırlı kaynaklar ise yeni gelenler nedeniyle daha da yetersiz hale gelmeye başlamıştı. Bu nedenle Doulcet, hükümetin bir an önce yerel idareye gerekli yardımı yapması gerektiği üzerinde durmaktaydı. Barozzi ise durumun vahametini anlatmak için İstanbul'a gitme kararı almıştı. Doulcet'nin üzerinde durduğu diğer bir husus ise Müfettiş Rıza Efendi ile Barozzi'nin uyumlu bir şekilde çalışmayacak olmalarıydı. Öyle ki Barozzi planlarının tamamını uygulamaya koyamamıştı. Her ne kadar Rıza Efendi, Barozzi ile yapmış olduğu görüşmede ihtiyaç duyulan her hususta gerekli yardımların yapılacağını temin ederek Samsun'daki görevine devam etmesini istese de Barozzi, Meclis-i Tahaffuz'un çağrısı doğrultusunda Samsun'daki görevini yarıda bırakarak İstanbul'a gitme kararı almıştı.⁴ Samsun'da koşulların gittikçe kötüleşmesi, Samsun halkında büyük bir korku yarattı ve şehrin Avrupalı ve Ermeni, Rum ve Türk sakinleri bir süreliğine Samsun'u terk etme hazırlıklarına başladı (CADN, Ambassade, Constantinople, Série E, Vol. 465, 1 Haziran 1864). Haziran ayı itibarıyla, göçmenler arasındaki ölüm oranları artarken, tükenen sınırlı kaynaklar nedeniyle göçmenlere verilen tayinat da azalmıştı. Bu nedenle açlık, ölümlerin başlıca sebebi olmaya devam ediyordu. Stevens'in 18 Haziran tarihli raporuna göre, Samsun'daki göçmen sayısı 100 binden fazlaydı ve göçmenler arasındaki günlük ölüm miktarı 800'e çıkmıştı (TNA, FO 195/812, 18 Haziran 1864). Çok geniş bir ıslahat programı ile Samsun'da bulunan Müfettiş Rıza Efendi de bu manzara karşısında sadece göçmenlerle ilgilenmeye başladı. Ne var ki, göçün Haziran ayının ilk döneminde ulaştığı devasa boyut yöneticilerin de elini kolunu bağladı. Samsun ve civarındaki göçmen sayısı 120 bini aşarken her geçen gün göçmen yüklü gemiler Samsun'a gelerek bu sayıyı arttırmaya devam ediyordu. Bu da haliyle mevcut sorunları daha da büyütüyordu. Barozzi, Samsun'da bulunduğu dönemde göçmen yüklü gemilerin Samsun'a çıkarılmamalarına ve daha az göçmenin olduğu mahallere sevk edilmesine çalışmıştı. Ne var ki gemi kaptanlarının şikayetleri, bazı konsolosların müdahaleleri ve özellikle de göçmenlerden gelen tepkiler karşısında, yerel idare göçmen yüklü gemilerin Samsun'a yanaşmalarına izin vermek zorunda kalıyordu (CADN, Samsoun, 4 Haziran 1864).

Barozzi, şehirdeki sağlık koşullarını iyileştirmek için gelişini takip eden ilk günlerde ölen göçmenlerin tespiti ve doğru şekilde defnedilmeleri için bir çalışma başlatmıştı (CADN, Samsoun, 29 Mayıs 1864). Ancak bu çalışmalar, zaman zaman göçmenler tarafından sabote edilmiş ve çatışmalar yaşanmıştır. Şehrin sıhhi durumu için oldukça önemli olan ölümlerin defni için mezar kazıcılar görevlendirilmiştir (Kyriakidis, 2014: 212-213). Doulcet'ye göre, mutasarrıfın konağı "sabahtan akşama kadar tayinat, hastalarına bakım, yerleşecek mahal ve bunun gibi şeyler talep eden" göçmenlerce çevrilmiş durumdaydı. Bu devasa kalabalık, o döneme kadar kendilerine verilen sözler ile tatmin olsa da bu durumun çok uzun sürmeyeceği belirtiliyordu. Nitekim Barozzi de bu durum ile mücadele edemeyeceğini anlayarak 5 Haziran'da Samsun'dan ayrılıp İstanbul'a gitti (CADN, Samsoun, 4 Haziran 1864). Burada Meclis-i Tahaffuz'un 14 Haziran tarihli toplantısında Trabzon ve Samsun'daki durum hakkında meclis üyelerine detaylı bilgiler verdi.

Göçün üçüncü dönemi olan 15 Haziran'dan sonraki dönemde havalanın ısınması ve yeni göçmenlerin gelmesiyle şehirdeki koşullar gittikçe daha da ağırlaştı. Göçmenlerin şehir dışındaki kamp yerlerine sevk edilmesi işi de yavaşladı. Samsun Karantina Doktoru Marcoaldi'nin raporuna göre, Samsun'da tifüs hızla yayılmakta ve özellikle göçmenler arasında sıtma endişe verici bir hal almıştı. Şehir ve civarındaki göçmenlerin sayısı kara ve deniz yolu ile diğer iskân mahallerine doğru yapılan sevkیاتlar ve ölümler nedeniyle 80 bine geriledi. Ne var ki şehirde sağlık önlemleri tamamen terkedilmişti (Émigration Circassienne, 1864: 18-20).

Samsun'da can kayıplarının en yüksek olduğu yerler göçmen kamplarıydı. Barozzi de Samsun'dan ayrıldığı Haziran'ın ortalarında, 40-50 bin göçmenin bulunduğu Derbend ve Irmak'taki kamplarda günde 500'den fazla göçmenin öldüğünü ifade etmekteydi. Barozzi'nin diğer kamp alanlarına göre koşulların daha iyi olduğunu belirttiği Hananlı adlı kamp yerinde ikamet eden 3 bin göçmen arasında günlük miktarının 14 olduğunu belirtmekteydi (Émigration Circassienne, 1864:20). Koşullar diğer kamp yerlerinde de aynıydı. Resmi rakamlara göre Samsun merkez ve sahil kesimi, Kurupelit, Kürtürmağı, Kılınçdede, Derbend, Çarşamba, Akçay (Terme), Kumcağız (Bafra)'daki kamp yerlerinde Nisan 1864-Ocak 1865 döneminde 13.558 göçmenin öldüğü kaydedilmişti. Ancak gerçek sayılar bunun çok üzerindeydi (Saydam, 1997:179-183; İpek, 2006: 45). Kamp yerlerindeki can kayıpları kamplardaki göçmen sayısına, sağlık durumlarına ve aldıkları tayinat miktarına göre değişmekteydi. Barozzi de Samsun'daki en önemli sorunun "açlık" olduğunu belirtmekteydi. Samsun'da

⁴ Bu dönemde Osmanlı hükümeti Samsun'daki Çerkeslerden uygun görülenleri asker olarak alıyordu. 21 Mayıs'a kadar Samsun'dan 900 kişi askeri üniforma ve 100 kuruş verilerek İstanbul'a gönderilmişti (CADN, Samsoun, 29 Mayıs 1864).

geçirdiği 22 gün içinde 100 binden fazla göçmene günde sadece 10 bin okka peksimet dağıtıldığını belirten Barozzi'nin, açlık ve neticeleri hakkındaki gözlemleri şöyleydi (Émigration Circassienne, 1864: 24-25):

“Yiyecek dağıtım işi de doğru bir şekilde yapılmamakta ve gerçekten ihtiyacı olanlar yardımlardan hiç istifade edememektedir. Bu zavallılar günlerce bu zayıf yardımı almayı beklerken kabile şeflerinin ve maiyetlerinin hemen hemen tüm tayınatı aldığı duyulmaktadır. Peksimet eksikliğinden dolayı göçmenler ağaç kökleri, bitkiler ve toplayabildikleri yemek artıklarıyla beslenmektedirler. Bu yetersiz beslenme daha önce göçmenler arasında yayılmış olan hastalıklar için ölümcül sonuçlar ortaya çıkardı. Size daha önce vahim neticeleri olan ve çocuk, yetişkin tüm bu talihsiz halkın maruz kaldığı hastalıkları belirtme fırsatım olmuştur. Göçmenler arasında sindirim yolu hastalıkları, yüzlerde ırların çıkması, ayaklarda sızlanma gibi pek çok hastalık görünmekteydi. Kaşeksi, sıtma ve depresyon göçmenlerin ölümüne neden olmaktaydı. Böylesine yüksek ölüm oranının bu şekilde zararlı ve yetersiz bir beslenmeden kaynaklandığı muhakkaktır ki, size daha önce de belirttiğim nedenler açlıktan sonra gelmektedir”.

Haziran ayından itibaren, Samsun'daki göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere İstanbul, Gelibolu ve Tekfurdağı gibi yerlerden peksimet tedarik edilmeye çalışıldı (BOA, A. MKT. MHM, 302/57, 5 Haziran 1864; BOA, A. MKT. MHM, 303/6, 12 Haziran 1864; BOA, A. MKT. MHM, 303/39, 16 Haziran 1864; BOA, A. MKT. MHM, 305/12, 18 Temmuz 1864; BOA, A. MKT. MHM, 305/22, 20 Temmuz 1864; BOA, A. MKT. MHM, 338/45, 2 Ağustos 1864). Diğer taraftan, Osmanlı hükümetinin, bu süreçte göçmenlerin olduğu mahallere hekim göndermek konusunda zorlanmıştır. Zira Trabzon'da Gibert gibi Avrupalı bazı hekimlerin göçten kaynaklanan salgınların kurbanı olmasından dolayı, hekimler bölgeye gitmeye yanaşmıyorlardı. Göçmenlerden kaynaklanan hastalıkların bir diğer kurbanı da Karantina Doktoru Marcoaldi'ydı. Marcoaldi göçmenler arasında büyük bir kıyım yapan tifüse yakalanmış ve 20 Temmuz'da ölmüştü (CADN, Trébizonde, Vol. 9, 22 Temmuz 1864; BOA, A. MKT. MHM, 313/48, 1 Ekim 1864). Meclis-i Tahaffuz'a gönderdiği son raporunda, göçmenler arasındaki ölüm oranının arttığını, eski sorunların geri geldiğini ve defnedilmeyen ölümlerin ortalıkta kaldığını ifade etmişti (Émigration Circassienne, 1864: 19-21). Ne var ki, hükümet Marcoaldi'nin ölümünden ancak bir ay sonra, mevcut hekim maaşını iki katına çıkarmak suretiyle bir hekim tayin edebilmişti. Göçmenlerin ve halkın çocuklarını aşılama ve göçmenlerin hastalarına bakmak için Mahmud Yusuf Efendi, Ağustos ayının ortalarında Samsun'a tayin edildi (BOA, İ. MVL, 513/23171, 21 Ağustos 1861). Samsun'da hekim olmadığı bu dönemde hasta göçmenlerin İstanbul'a gönderilerek Haydarpaşa'daki karantinaya alınmaları isteniyordu (BOA, A. MKT. MHM, 306/78, 22 Temmuz 1864; Serbestoğlu, 2006: 89-90).

Samsun'da göçmenler için en acıklı dönem göçün 15 Haziran sonrasına denk gelen “üçüncü” safhasında yaşanmaya başlandı. Bu dönemde Trabzon ve Samsun'da yığılmalar zirve yapmıştır. Haziran sonlarında Trabzon'da 60 bin; Samsun'da da 100 bin göçmen bulunuyordu ve bunların arasında günde 300 ila 600 kişi hayatını kaybetmekteydi. Göçmenler peyderpey başka mahallere sevk olursa da yerlerine yenileri geliyor ve kötü koşullar devam ediyordu. Samsun karantina yetkililerinin verdiği bilgilere göre Samsun'da hasta olanların ve vefat edenlerin sayısı hesaplamayacak derecede yükselmişti. Defin işlemlerinin zamanında yapılamadığı için “ölülerin diriler ile karıştığı” bu koşulların çiçek vakalarını tetiklediğini ve hastalıktan günlük 300 ila 350 göçmenin hayatını kaybettiği belirtilmekteydi. Çözüm olarak ise Samsun'daki göçmen yükünü hafifletmek üzere onları başka mahallere sevk edecek vapurların tahsis edilmesi istenmekteydi (BOA, MVL, 685/30, Lef 1, 7 R 1281/28 Ağustos 1864). Trabzon İngiliz konsolosluğuna Stevens'in verdiği bilgilere göre Ağustos ayının başlarında Samsun'da yerli halk ve göçmenler arasında kayda değer ölümler devam ediyordu. Tifüsün kurbanları arasında Avusturya konsolos yardımcısı ve doktoru da yer almaktaydı (TNA, FO 195/812, 4 Ağustos 1864). Bu manzaranın 1864'ün sonlarına kadar bu iki limanda devam ettiği görülmektedir. Trabzon'da Eylül ayında şehirde ve kamp yerlerinde çok az göçmen kalmış ve şehirdeki durum düzelmişti (CADN, Trébizonde, Vol. 9, 22 Eylül 1864). Samsun'daki kötü durum ise Ekim ayına kadar devam etmiştir (CADN, Samsoun, 3 Ekim 1864).

Kamp yerlerindeki koşullar azalan göçmen sayısına karşın çok da iyi değildi. Ağustos ayı itibarıyla göçmenlerin yerleşik bulunduğu altı kamp yerinin görevli personel nedeniyle gereksiz maaş ödenmesine neden olduğu, buralara zahire naklinin masraflı olduğu, buralarda tabiplerin yeterince hizmet veremediği için göçmenlerin müşkülât çektiği ve bundan dolayı buralarda ikamet edenlerin Kurupelit'teki kamp yerlerine nakledilmeleri istenmişti (BOA, A. MKT. UM, 794/20, 4 Ra 1281/7 Ağustos 1864). Fransız konsolosluk

görevlisi Doulcet'nin 5 Eylül tarihli raporuna göre, Samsun'da Çerkes göçmenlerin durumları Mayıs ayından beri pek değişiklik göstermemişti ve şehirde yine kayda değer bir miktarda göçmen bulunuyordu. Göçmenlerin şehre serbestçe gelmelerinin önünde bir engel konulmamıştı ve halen daha şehir merkezine yakın kamp yerlerinde ikamet etmekteydiler. Tifüs ve dizanteri göçmenler arasında kurbanlar almaya devam ediyordu. Samsun'da yerel bir hastalık olarak görülen sıtma şehrin temizliğinin görülmemiş derecede ihmal edilmesi ve ortalıkta bırakılan çöpler nedeniyle önceki senelere göre bu dönemde daha fazla etkili olmaktaydı. Doulcet göçmenlerin koşullarını daha iyi tespit edebilmek için karantina doktoru Delord ile Samsun civarındaki kamp yerlerini ziyaret etti. Doulcet gördüğü manzarayı şöyle ifade etmekteydi (CADN, Samsoun, 5 Eylül 1864):

“Kamp yerlerinde gördüğüm sayısız mezar beni hayretler içinde bıraktı. Bu mezarların pek çoğu delik deşikti. Çok az bir toprakla örtülen cesetlerin bir kısmı da görünür durumdaydı. Bu manzarayı civar yerlerde ve Samsun yakınlarında da gördüm. Ortalık mezarı olmayan ve bedenleri vahşi hayvanlar tarafından yenilmiş kişilerin iskeletleriyle doluydu. Kamp yerleri ise insanlık dramının en ağır şekilde yaşandığı yerlerdi. Kamplarda yer alanların beşte üçü hastalıkların pençesindeydi ve çıplak veya ince bir bezle örtülü bir halde açık havada veya korunaklı olmayan daracık yerlerde bir şekilde toprağın üstünde yatmaktaydı. Göçmenler burada onları teskin edecek bir söz duymadan ve korkunç acılarını hafifletecek bir bakımdan mahrum bir halde hayatlarını kaybediyordu. Bu koşullar altında hastalarla ilgilenen hekimlerin ellerinden de bir şey gelmiyor ve hastaları tedavi edemiyorlardı”.

Doulcet'nin ziyaret edemediği ancak güvenilir kaynaklardan aldığı bilgilere göre Bafra, Çarşamba ve Ünye'deki kamp yerlerinin sunduğu koşullar da Samsun civarındakilerden farklı değildi. Bunun yanında kamp yerleri civarında bulunan yerli halk, göçmenlerin ekili alanlarına verdikleri zarardan dolayı şikâyetlerini dile getirmekteydiler. Resmi verilere göre, Eylül ayında Samsun'da yarısı sahil kesiminde, yarısı da iç kesimlerde olmak üzere 80 bin göçmen bulunuyordu. Doulcet'ye göre bu rakam 60 bin civarındaydı ve yarısı sahil kesiminde yarısı da iç kısımlardaydı. Samsun'dan yapılan göçmen nakil işlemleri hız kazanmış ve bu nedenle yakın zamanda Samsun civarındaki göçmenlerin tamamen kamplarından ayrılacağı beklentisi hâkim olmuştu. Lakin bazıları Samsun'da kalmak konusunda ısrar ediyor, kendilerini alıp götürecek gemilerden kaçarak iç bölgelerde saklanmaya çalışıyordu (CADN, Samsoun, 5 Eylül 1864). Sadece 1 Ekim'de Samsun'a 2.300 göçmen gelmişti. Halen daha çok sayıda göçmenin Samsun'a gelişi yerli halkın yüksek sesle şikâyet etmesine neden olmuş ve bundan sonra gelecek olanların Samsun'a değil de başka yere sevk edilmeleri talep edilmişti (BOA, A. MKT. MHM, 314/80, 12 Ca 1281/ 1 Ekim 1864). Bu şikâyetler dikkate alınmış olmalı ki Ekim'in başlarından itibaren Samsun'a sevk edilen vapurlarla şehir ve çevresindeki kamp yerlerinden tahliyeler hız kazandı. Bu şartlar altında Samsun'da endişe uyandıran tek şey ise ülkelerinden sürülen yeni göçmenlerin Samsun'a geleceğine yönelik söylentilerdi (CADN, Samsoun, 3 Ekim 1864).

Göçmenlerin hastalık ve açlıkla mücadele ettikleri bu manzarayı daha da kötüleştirecek olan ise yaklaşan kıştı. Bundan dolayı resmi yazışmalarda göçmenlerin kış gelmeden iskân mahallerine sevk edilmeleri özellikle vurgulanıyordu (BOA, A. MKT. MHM. 309/72, 23 Ağustos 1864; BOA, A. MKT. MHM, 310/29, 30 Ağustos 1864). Bu doğrultuda Doulcet, Eylül ayında göçmenleri asıl iskân mahallerine nakletmek için daha fazla geminin tahsis edildiğini bildirmekteydi (CADN, Samsoun, 5 Eylül 1864). Kasım ayı itibarıyla Samsun'da sorun teşkil edecek bir oranda göçmen kalmamış olacak ki bu dönemde karantina hekimi tarafından göçmenlerden kalan paçavraların toplanılarak uygun bir yerde yakılarak imha edilmesi ve mezarlıkların da halk sağlığını tehdit etmeyecek şekilde uygun hale getirilmesine yönelik çalışmalar başlamıştı (BOA, MVL, 692/66, 27 C 1281/15 Kasım 1864). Nitekim, göçmenlerin geçici kamp yerlerinden asıl iskân mahallerine yaklaşan kış öncesinde sevki için daha fazla nakliye vasıtası tahsis edilmiştir. Ayrıca göçmenlerin aynı ve nakdi ihtiyaçları da karşılanmış ve göç sürecinin güvenliği için daha fazla zaptiye görevlendirilmiştir (Émigration Circassienne, 1864: 19-21). Diğer taraftan göçler münferit olarak 1865 yılında da devam etmiştir.

Bu süreçte ne kadar Kafkasyalıların Osmanlı ülkesine sığınmış olduğuna ve yaşanan can kayıplarına dair veriler tam bir kesinlik arz etmemektedir. Bu dönemde nüfusu 10-12 bin civarında olan Samsun 100 bini aşan sayıda göçmene ev sahipliği yapmak zorunda kalmıştır. Temmuz 1864'e kadar, Trabzon'a 200 binden fazla; Samsun'a da 150 bine yakın göçmen geldiği tahmin edilmektedir. Bu da sadece bu iki limana 350 binden fazla göçmenin geldiğini göstermektedir. Kamp yerlerinde ve şehir içindeki ölümleri yansıtan resmi raporlardaki 10-15 bin arasındaki düşük verilere karşın Fransız kaynakları sadece Trabzon'da 35 bin can kaybının olduğunu; yani göçmenler arasında %17-18'lik bir ölüm oranı olduğunu belirtmektedir (CADN, Trébizonde, Vol. 9, 20

Mart 1865). Bu haliyle Trabzon ve Samsun 1864 Kafkas Göçü'nün en acı hatıralarını yaşayan limanlar olmuştur. İngiliz konsolosu Stevens'in hesaplamalarına göre ise Trabzon'da ve Samsun'da on ay içinde Çerkesler arasındaki ölüm sayısını 100 bin civarındaydı. Bunlardan 60 bini Samsun'da; 40 bini ise Trabzon'da görülmüştü. Konsolos, Kasım 1863'ten Eylül 1864'e Osmanlı limanlarına çıkan göçmen sayısını ise 220 bin olarak hesaplamaktaydı. Bunların bir kısmı ise köle olarak satılmıştı. Konsolosa göre göçmenler arasında görülen ölüm oranı %50'ydı (TNA, FO, 195/812, 23 Eylül 1864). Diğer taraftan bu süreçte ortaya çıkan salgın hastalıklardan yerli halkın ne derece etkilendiği ve yerli nüfus arasında görülen ölümler hakkında da kanyaklarda herhangi bir veri yer almamaktadır.

5. Sonuç

Kafkasya'daki direnişin nihai olarak 1864 yılında Rus ordusu tarafından kırılması buradaki halklar için dönüşü olmayan yeni ve zor bir sürecin de başlangıcıdır. Sert Rus siyasetinin sunmuş olduğu seçenekleri kabul etmeyen Kafkasyalılar en makul çözümün Osmanlı ülkesine sığınmak olduğunu düşünmüş ve bu şekilde aralıksız süren savaşların hemen peşinden çok sıkıntılı bir sürgün ve göç süreci başlamıştır. Osmanlı limanlarına ulaşma umuduyla perişan bir halde kendilerini Kafkasya sahillerine atan halk daha yola çıkmadan açlık, soğuk ve salgın hastalıkların kurbanı olmaya başlamış ve bu zor koşullar göçmenleri yolculuk ve bunu izleyen Osmanlı limanlarındaki geçici iskân yerlerinde de bırakmamıştır. Göçmenlerin tahmin edilemeyen sayılarda Osmanlı limanlarına yığılmaları hem göçmenleri hem de yerli ahaliyi daha önce tecrübe edilmeyen sorunlarla yüzleştirmiş ve acı bir kaos döneminin yaşanmasına neden olmuştur. Şüphesiz bu süreçte en büyük mağduriyeti binlerce kayıp veren göçmenler yaşamıştır.

Osmanlı Devleti'nin bu kitlesel göçe hazırlıksız bir şekilde yakalandığı anlaşılmaktadır. Bunun en önemli nedeni daha önce belirlenen sayının çok üstünde göçmenin Osmanlı ülkesine sığınması olmuştur. Bu nedenle gerekli tedbirler göçmenlerin Osmanlı limanlarında hem kendileri hem de yerli halk için tehlike oluşturmaya başlamalarından sonra alınmaya başlanmış ve bu gecikme Osmanlı limanlarında da yüksek can kayıplarının görülmesine neden olmuştur. Kırım Savaşı sonrasında başlayan göçlerde Samsun iskân edilmek üzere diğer yerlere nakledilmeden önce karaya çıkılan geçici bir liman ve aynı zamanda burada kalmak isteyenler için kalıcı bir iskân mahalli olarak hizmet vermiştir. Bu nedenle göçten kaynaklanan sorunlarla hem geçici hem de daimî sürecinde maruz kalan bir bölge olmuştur. Muhacirin Komisyonu erken dönemden itibaren bölgeye memurlar atamış olsa da kaynakların da ifade etmiş olduğu üzere mutasarrıflık mali kaynaklar, kolluk kuvveti, idari ve sıhhi personel bakımından aynı imkanlara sahip değildi. Yerel idare buna rağmen alınması gereken tedbirleri almaya çalışmış, şehir dışındaki kamp yerleri tahsis ederek hem yerel halkı hem de göçmenleri ölümcül bir yığılmadan kurtarmaya çalışmıştır. Ancak Samsun'a gelen göçmen sayısının fazlalığı yerel idarenin de elini kolunu bağlamış ve göçün idaresinde aksaklıklar yaşanmıştır. İaşe, çadır, kıyafet, nakliye vasıtası, güvenlik ve sağlık hizmetleri bakımından bu dönemde çok büyük eksiklikler çekilmiştir.

Kafkas göçmenlerinin Osmanlı limanlarındaki bu durumlarını dönemin değişik kaynakları üzerinden izleyerek Osmanlı topraklarındaki ilk döneme dair ayrıntılı bir "göç dönemi resmi" çizmek mümkündür. Resmi Osmanlı kaynakları devletin bu göç sürecini sınırlı imkanları nasıl ve hangi yöntemlerle uygulamaya çalıştığını gösterdiği gibi bu dönemde yerel yetersizlikleri, görevlilerin ortaya çıkan suistimalleri ve ihmallerini de yansıtacak veriler ortaya koymaktadır. Diğer tarafta ise yabancı kaynaklarda göç süreci "mevcut düzeni" ve dolaylı olarak siyasi ve ticari çıkarları sekteye uğratan bir "sorun" olarak görülmüş ve Bâbüâli'nin bir an önce yoluna koyması istenen bir kriz olarak algılanmıştır. Bu bakımdan konsolosların raporlarında zaman zaman göçmenlerin yaşadığı dramdan ziyade yerli gayrimüslim ahaliyi dikkate alarak endişelerini ve "ticari çıkarların" dile getirilmesi de dikkat çekicidir.

1860'lı yıllardan itibaren başlayan bu göç sürecinde Bâbüâli kurumsallaşma, personel ve kaynak tahsisi bakımından elinden geldiğince bu süreci iyi yönetmeye çalışmış, göçmenlerin koşullarının iyileştirilmesi için uluslararası iş birliğinden de çekinmemiştir. Önemli eksiklikler görülse de bu kriz yönetim süreci sayesinde Bâbüâli imparatorluğun sonun kadar devam edecek göç meseleleri konusunda daha da tecrübeli bir hale gelmiştir. Her ne kadar ilerleyen dönemlerde böylesine "kitlesel bir göç" söz konusu olmasa da imparatorluğun sonuna kadar devam edecek olan içe yönelik göçler çok daha sistemli ve düzenli bir şekilde yürütülmüştür. Göçmenlerin Osmanlı ülkesine sığınmaları devleti büyük bir maddi külfetin altına soksa da devlet "Müslümanların hamisi olduğunu" göstermekten geri durmamıştır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

1. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadâret Mektûbî Kelemi Mühimme Evrakı (A. MKT. MHM): 206/17; 293/25; 295/75; 290/37; 291/68; 298/59; 289/22; 297/59; 288/89; 293/73; 290/37; 301/49; 301/70; 306/4; 311/68; 302/57; 303/6; 303/39; 305/12; 305/22; 306/78; 309/47; 314/80; 323/40; 338/45; 290/7; 290/51; 290/91; 291/39; 297/14; 300/50; 303/6; 313/48; 309/72; 310/29; 300/50; 206/60.

Sadâret Mektubî Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A. MKT. UM): 794/20.

İrade Meclis-i Vâlâ (İ. MVL), 513/23171.

Hariciye Nezareti, Tercüme Odası (HR. TO): 507/21; 507/34.

İrade Dahiliye, (İ. DH): 524/36169, Lef 4.

Meclis-i Vâlâ, (MVL): 603/15; 507/21; 677/42; 685/30; 692/66.

2. Archives du ministère des Affaires étrangères (AMAE) (Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, La Courneuve)

Correspondance consulaire et commerciale (CCC): Trébizonde, Tome 8.

3. Centre des Archives diplomatiques de Nantes (CADN) (Fransa Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Arşivi, Nantes)

Ambassade, Constantinople, Série D: Trébizonde, Vol. 9.

Ambassade, Constantinople, Série D: Samsoun.

Ambassade, Constantinople, Série E, Vol. 465, "Question Sanitaires".

4. The National Archives, Foreign Office (FO) (İngiliz Milli Arşivi-Londra)

FO 195 (Embassy and Consulates, Turkey): 812

Diğer Kaynaklar

Aydın, M. (2008). *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar*. İstanbul: Gökkube.

Çakmak, G. (2017). *1864 Büyük Çerkes Göçü*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yozgat.

Çiçek, N. (2009). Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti,": İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865). *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 64 (1), 57-88.

Demirtaş, M. (2011). Osmanlıya Gelen Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları. *Bilig*, 57, 17-44.

Erdem, T. (2014). 1864 Kafkas Göçü Öncesinde ve Göç Sırasında Yaşanan Salgın Hastalıklar", *1864 Kafkas Tehciri, Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, Ed. M. Hacısalıhoğlu, (içinde 171-200), İstanbul: Balkar-Ircica.

Erdem, U. (2018). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*. Ankara: TTK.

Émigration Circassienne en Turquie. (1864). Constantinople : Imprimerie de Levant Herald.

Firuzoğlu, S. R. (1999). Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na Göçler. *Osmanlı*. C. IV, (s. 687-696). İçinde. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Gökçe, C. (1979). *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*. İstanbul: Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı.

Grassi, F. L. (2017). *Yeni Bir Vatan Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu'na Zorunlu Göçü (1864)*. Çev. Birgül Göker Perdise, İstanbul: Tarihçi Kitabevi.

Hacısalıhoğlu, M. (2014). 1864 Tehcirinin Araştırmalarda ve Türkiye Kamuoyundaki Konumu. M. Hacısalıhoğlu (Ed.), *1864 Kafkas Tehciri, Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün* içinde (25-44). İstanbul: Balkar-Ircica.

İpek, N. (2006). *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*. Trabzon: Serander Yayınevi.

İpek, N. (2018). *Canik ve Göç 1800-1923*. Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.

İpek, N. (1997). Kafkaslardaki Nüfus Hareketleri. *Türkiyat Mecmuası*, 20, 273-313.

Karpat, K. (2010). *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Kasumov-A., Kasumov, H. (1995). *Çerkes Soykırımı Çerkeslerin 19. Yüzyıl Kurtuluş Savaşı Tarihi*. Ankara: Kaf-Der Yayınları.

Kyriakidis, T. (2014). Three Unpublished Documents from Trebizond's Italian Consulate Concerning the Sanitarian Consequences of the Caucasian Migration in 1864 to the Southeastern Coast of the Black Sea. M. Hacısalıhoğlu (Ed.), *1864 Kafkas Tehciri, Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün* içinde (201-217). İstanbul: Balkar-Ircica.

Köse, M., & Lokmacı, S. (2018). İngiliz Konsolosluk Raporlarında Rusya'nın 1864 Kafkas Soykırımı ve Çerkeslerin Anadolu'ya Göçleri. *Journal of Turkish Research Institute* (62), 407-422.

Lenep, H. J. V. (187). *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*. Vol. I, London: John Murray.

- McCarthy, J. (1998). *Ölüm ve Sürgün*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Ozova, F. A. (2015), "1856-1864 Yıllarında Çerkeslerin Sürülmesi: Plan ve Uygulama. (O. Uravelli Çev.). *Anavatanından Sürülüşlerinin 150. Yılında Çerkesler*, içinde (83-106). Ankara: Kafdav Yayınları.
- Papers Respecting the Settlement of Circassian Emigrants in Turkey* (1864). London
- Pinson, M. (1972). Russian Policy and The Emigration of The Crimean Tatars to The Ottoman Empire, 1854–1862. *Güneydogu Avrupa Arastirmalari Dergisi*, 1, 37–55.
- Pinson, M. (1973-1974). Russian Policy and The Emigration of The Crimean Tatars to The Ottoman Empire, 1854–1862. *Güneydogu Avrupa Arastirmalari Dergisi*, 2-3, 101–114.
- Pul, A. (2011). Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkasya Muhacirlerinin İskanı (1860-1864). *Sürgün 21 Mayıs 1864*. İçinde (181-207). Ankara: Kafdav Yayınları.
- Rosser-Owen, S.A. S. I (2007), *The First Circassian Exodus' to the Ottomon Empire (1858-1867), and the Ottoman Response, Based on the Accounts of Contemporary British Observers*. (Unpublished MA Thesis). University of London Near and Middle Eastern Studies of the School of Oriental and African Studies MA Thesis.
- Saydam, A. (1997). *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*. Ankara: TTK.
- Saydam, A. (2014). Soykırımdan Kaçış: Cebel-i Elsineden Memâlik-i Mahrûsaya Kaçış. M. Hacısalihoglu (Ed.), *1864 Kafkas Tehciri, Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün* içinde (71-115). İstanbul: Balkar-Ircica.
- Serbestoglu, İ. (2006). Kırım Savaşı Sonrasında Samsun'da Göç ve Göçmen Sorunu. C. Yılmaz (Ed.) *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Birinci Kitap. İçinde (83-98). Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Serbestoglu, İ.(2019). *Tanzimat, Teftiş ve Canik Sancağında Modernleşme*. Ankara: Gece Yayınları.
- Sağlam, N. (2017). Arşiv Belgelerine Göre Canik'te Çerkes Muhacirler ve İskânları. O. Köse (Ed.). *Geçmişten Günümüze Göç*, C. II, (s. 1357-1375) içinde. Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.
- Şaşmaz, M. (1999). Immigration and Settlement of Circassians in the Ottoman Empire on British Documents 1857-1864. *OTAM*, 9, 331-366.
- Turgay, A. Ü. (1991). Circassian Immigration into the Ottoman Empire, 1856-1878. Wael Hallaq and Donald P. Little (Ed.). *Islamic Studies Presented to Charles J. Adams*, (s. 193-217) içinde. Lediden: E. J. Brill.
- Urhan, V.C. (2021). Kosova'ya Yapılan Çerkes Göçü ve İskânı (1864-1865). *Belleten*, 85 (304), 991-1024.
- Uygun, S. (2017). Karadeniz'de Yabancı Vapur Kumpanyaları ve Göç. O. Köse (Ed.). *Geçmişten Günümüze Göç*, C. II, (s. 789-807) Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.
- Yılmaz, Ö. (2018). 1864 Kafkas Göçü'nde Trabzon'da Yaşanan Sorunlara Bir Örnek: Barozzi-Yaver Efendi Çatışması. *Karadeniz Arastirmalari Enstitüsü Dergisi*. 4 (5), 1-31.
- Yılmaz, Ö. (2014). 1864 Kafkas Göçü'nde Trabzon. M. Hacısalihoglu (Ed.). *1864 Kafkas Tehciri, Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün* içinde (317-347). İstanbul: Balkar-Ircica.
- Yılmaz, Ö. (2014a). 1864 Kafkas Göçü'nde Bir İtalyan Hekim: Barozzi'nin Trabzon ve Samsun'daki Misyonu. *Çağdaş Türkiye Tarihi Arastirmalari Dergisi*, 14 (28), 5-44.
- Yüksel, İ. (1988). Çarlık Rusyası'nın Azerbeycan'ı İstilas ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu. *Kafkas Arastirmalari*, 265, 25-33.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;
 Bu çalışmanın yazarı, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.
 2. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduğunu kabul etmektedir.
 3. Bu çalışmanın yazarı kullanmış olduğu resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.
 4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.
-

